

Dâvûd Karsî'nin *el-Îsâgûcî el-Cedîd*'i*

Khaled El-Rouayheb*

Tercüme: Abdussamet Özkan**

Öz: Bu makalenin [amacı], Osmanlı âlimlerinden Dâvûd Karsî'ye (ö. 1756 [?]) ait *el-Îsâgûcî el-Cedîd*'in tahkikli neşrini ortaya koymaktır. Tahkik çalışması; eserin geniş bağlamını, müellifinin biyografisine genel bir bakışı ve içeriğinin bir incelemesiyle birlikte Ebherî'nin (ö. 663/1265) daha eski Îsâgûcî'si ile bir karşılaştırmasını içeren bir giriş ile başlamaktadır. Ebherî'nin orijinalinden yaklaşık iki kat daha uzun olan Karsî'nin eseri, 13. yüzyıldan itibaren Arabî mantık geleneğinde meydana gelen bazı önemli tartışmaların bir göstergesi konumundadır. Eser, müellifn kendi yapıtının, daha eski bir el kitabının "yeni" (cedîd) bir versiyonu olduğunu vurgulaması bakımından da dikkate değerdir ki bu, 18. yüzyılın ortalarında bir Osmanlı medrese âlimi tarafından cedîd kavramına biçilen olumlu değere işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dâvûd Karsî, Îsâgûcî, mantık, Osmanlı felsefesi, âdâbu'l-bahs, cedîd, Birgivî

Abstract: The present article presents an edition of al-Īsāghūjī al-Jadīd by the Ottoman scholar Dāwūd Qarṣī (d. ca. 1756). The edition is prefaced with an introduction that gives the wider context of the work, a biographical overview of its author and a survey of the contents, and a comparison with the older Īsāghūjī of al-Abharī (d. 663/1265). Qarṣī's work, around twice as long as Abharī's original, is indicative of some of the major discussions that had taken place in the Arabic tradition of logic since the 13th century. The work is also noteworthy for the author's emphasis on his work being a "new" (jadīd) version of an older handbook, indicating the positive valence given to the term jadīd by an Ottoman madrasa scholar in the mid-18th century.

Keywords: Dāwūd Qarsī, Īsāghūjī, logic, Ottoman philosophy, ādāb al-baḥth, jadīd, Birgivī

** Prof. Dr. Harvard Üniversitesi, Yakın Doğu Dilleri ve Medeniyeti Bölümü. İletişim: kel@fas.harvard.edu

** Arş. Gör. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İslam Felsefesi.

DOI dx.doi.org/10.12658/Nazariyat.9.2M0214

Received: 23 Nisan 2023 Accepted: 5 Temmuz 2023

Atıf© El-Rouayheb, Khaled. "Dâvûd Karsî'nin el-Îsâgûcî el-Cedîd'i", *Nazariyat* 9/2 (Ekim 2023): 143-177.

Dâvûd Karsî'nin *el-Îsâgûcî el-Cedîd*'i

18. yüzyılda merkez Osmanlı toprakları, Ebû Saîd Hâdimî'nin (ö. 1176/1762) *ʿArâʾis-ü'l-enzâri'l-ebkâr*'ı ve İsmail Gelenbevî'nin (ö. 1205/1791) *el-Burhân fî ilmi'l-mîzân*'ı gibi yeni mantık el kitapları yazma temayülüne tanık olmuştur.[1] Özellikle Gelenbevî'nin eseri yaygın bir şekilde incelenmiş ve 20. yüzyılın başlarına kadar çok sayıda şerhe konu olmuştur. Daha az bilinen risaleler ise Mehmed Velîcânî Maraşî (1159/1746'da hayatta) ve Osman Âlâşehrî (ö. 1190/1776) tarafından yazılmıştır.[2]

18. yüzyılda çok sayıda Osmanlıca [mantık] el kitabının ortaya çıkması oldukça dikkat çekicidir. Bununla birlikte, Osmanlı öncesi eski el kitaplarının Osmanlı âlimleri tarafından incelenmeye, yorumlanmaya ve üzerinde haşiyeler yazılmaya devam ettiğini ve 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında İstanbul'da basıldığını da vurgulamak gerekir. Örneğin, Esîrüddin el-Ebherî'nin (ö. 663/1265) giriş niteliğindeki *Îsâgûcî*'si ve daha ileri düzeydeki şu üç eser gösterilebilir: Necmeddîn el-Kâtibî'nin (ö. 675/1276) *el-Risâletü'ş-Şemsiyye*'si, Sirâceddin el-Urmevî'nin (ö. 682/1283) *Metâliu'l-envâr*'ı ve Saʿdeddîn et-Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) *Tehzîbü'l-mantık*'ı.

Benzer bir temayül, [mantıkla] yakından ilişkili olan cedel (*âdâbu'l-bahs*) alanında da fark edilebilir. Geç dönem Osmanlı âlimleri bir taraftan Şemseddin el-Semerkandî (ö. 722/1322) ve Adudüddîn el-Îcî'ye (ö. 756/1355) ait eski risaleler üzerine çalışmalarını sürdürmekteydi. Diğer taraftan ise Hüseyin Adanavî'nin (ö. 1091/1680) *er-Risâletü'l-Hüseyniyye*'si ile Mehmed Saçaklızâde'nin (ö. 1145/1732-3) *Takrîrül-kavânîni'l-mutedâvile fî ʿilmi'l-munâzara* ve *er-Risâletü'l-velediyye*'si, yine Mehmed Kefevî (ö. 1168/1754) ile yukarıda adı geçen İsmail Gelenbevî'ye (ö. 1205/1791) ait el kitapları gibi yeni risaleler de yazılıyordu.[3] Bu temayülün tam

1 İki eserle ilgili bir irdeleme için bkz. Khaled El-Rouayheb, *The Development of Arabic Logic, 1200-1800* (Basel: Schwabe, 2019), 224-233.

2 Velîcânî'nin *ʿİṣmetü'l-ezhân fî ilmi'l-mîzân* adlı eseri için bkz. Rudolf Mach & Eric Ormsby, *Handlist of Arabic Manuscripts (New Series) in the Princeton University Library* (Princeton: Princeton University Press, 1987), nr. 375. Âlâşehrî'nin eseri için bkz. Osman Âlâşehrî, *Risâle fi'l-mantık* (Tokat Zile İlçe Halk Kütüphanesi 170), vr. 30b-35b.

3 Hüseyin Adanavî, *er-Rîsâletü'l-Hüseyniyye* (İstanbul: y.y., 1267/1850-1); Necmettin Pehlivan, "Hüseyin Şah el-Adanavî'nin Âdâbü'l-Hüseyniyye Adlı Eserinin Tahkikli Neşri", içinde M. Özturan, Y. Daşdemir & F. Kayacan (eds.), Osmanlı'da İlmi Mantık ve Münazara (Istanbul: İSAR Yayınları, 2022), 321 – 429/ Mehmed Saçaklızâde, *Takrîru'l-kavânîni'l-mütedâvele fi ilmi'l-münâzara* (İstanbul: y.y., 1289/1872-3); *er-Risâletü'l-velediyye*, (Abdülvehhâb Âmidî ve Mehmed Behisnî'nin şerjhleri ile birlikte) (Kahire: el-Matbaatü'l-Ezheriyye, 1331/1912-3); İsmail Gelenbevî, *Risâle fî âdâbi'l-bahs* (Mehmed Hasanpaşazâde'nin şerhi ile birlikte) (İstanbul: y.y., 1284/1867). Kefevî'nin risalesi için bkz. Rudolf Mach, *Catalogue of Arabic Manuscripts (Yahuda Section) in the Garrett Collection* (Princeton University Press 1977), nr. 3410, 3411.

olarak ne anlama geldiği halen araştırılmayı beklemektedir. Fakat birkaç araştırma, bu yeni Osmanlı [mantık] el kitaplarından en azından bazılarının ne popülerleştirmeler ne de kabul edilmiş doktrinlerin tekrarlanması olduğunu, aksine her iki alanda da yenilikçi fikirleri içerdiğini ve pekiştirdiğini ortaya koymuştur.[4]

Bu makale esas olarak bir başka 18. yüzyıl Osmanlı mantık el kitabı olan Dâvûd Karsî'nin (ö. yaklaşık 1170/1756) *el-Îsâgûcî el-Cedîd*'ine ayrılmıştır.[5] Aşağıda gösterileceği üzere, aynı âlim mantık ve cedel üzerine başka risalelerin yanı sıra klasik el kitaplarına "yeni" şerhler de yazmıştır.

Dâvûd Karsî

Dâvûd Karsî Doğu Anadolu'da Kars'ta doğdu. Kendi memleketinde ve İstanbul'da eğitim gördüğü rivayet edilir.[6] Karsî'nin eserlerinde, hocalarından birinin seçkin bir mantıkçı ve cedelci olan Mehmed Dârendevî (ö. 1151/1739) olduğuna dair kanıtlar bulunmaktadır.[7] Karsî, 1730'ların sonlarında Kahire'de bulunmuş ve burada bir dizi eser kaleme almıştır. Onu bu şehre neyin getirdiği belli değildir. Çok daha sonraki bir kaynak bu seyahatin tahsil amacıyla olduğunu öne sürer ancak bu bana şüpheli gelmektedir.[8] Karsî'nin Kahire'deyken birden fazla eser kaleme alması onun orada kabul görmüş bir âlim olduğunu açıkça gösterir. En azından mantık ve cedel alanında referans çerçevesi (yani atıfta bulunduğu yazarlar ve tartıştığı meseleler) Osmanlı merkez topraklarındaki (Anadolu, Rumeli, İstanbul) ilmî gelenekle güçlü

4 Bkz. Khaled el-Rouayheb, *Relational Syllogisms and the History of Arabic Logic, 900-1900* (Leiden: Brill, 2010), 188–201.

5 Daha önceki bir tahkik İbrahim Çapak ve Ferruh Özpilavcı tarafından hazırlanmıştır: "Bir Kıbrıslı Müderris Dâvûd-i Karsî'nin *el*-İsâgûcî *el-Cedîd ve'd-Dürri'l-Ferîd* adlı Risalesi", *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* I/2 (2015): 7-29. Bu makaleyi bitirdikten sonra dikkatimi çeken bu faydalı tahkik, *el-Îsâgûcî el-cedîd*'in iki nüshasına ve yazarın kendi şerhinin bir nüshasına dayanmaktadır. Dayandıkları bu iki nüsha ve şerh aynı müstensih tarafından istinsah edilmiştir. Bu durum muhakkiklerin temel metnin farklı olduğu durumları tespit etme kabiliyetini sınırlamıştır. Mevcut tahkik daha geniş bir elyazması seçkisine dayanmaktadır (önceki baskıda kullanılan üç nüsha de dâhil olmak üzere toplam dokuz) ve benim okuma tercihlerim birçok hususta önceki tahkikten farklıdır.

6 Hayatı hakkında iki ana kaynak: Abdurrahman Âkifzâde, *Kitâbü'l-mecmû' fi'l-meşhûd ve'l-mesmû'* (İstanbul: Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi 2527), vr. 70a; Mehmed Tâhir Bursalı, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Matbaʿa-yi Âmire, 1333/1914-5), I, 309. Bu kaynakları günümüze ulaşan yazmalardan elde edilen bilgilerle tamamlayan ayrıntılı bir modern çalışma için bkz: Cemil Akpınar, "Dâvûd-i Karsî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), IX, 29-33.

7 Dâvûd Karsî, Şerhu *Tehzîbi'l-mantık* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Mehmed Asım Bey 325), vr. 77a. Dârendevî için bkz. Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, II, 28. Mantık ve cedel üzerine günümüze ulaşan eserlerinden bazıları şurada kaydedilmiştir: Mach, *Catalogue*, nr. 3285-3288, 3396-3397.

8 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 309. Ölüm tarihi 1925 olan Bursalı'nın kaynağı belli değildir.

bir devamlılık arz eder ve Mısır ile Mağrib'in farklı mantık geleneğinden etkilendiğine dair hiçbir kanıt yoktur. Aşağıda gösterileceği üzere, kendi zamanında Kahire'de yaygın olarak okutulan Kuzey Afrika mantık el kitaplarına şaşırtıcı derecede yabancı olduğu anlaşılmaktadır. Eğer Kahire'de mantık veya cedel çalışmış olsaydı, Ahmed el-Mellevî (ö. 1181/1767) gibi etnik olarak Mısırlı bir mantık aliminden ziyade Ali Sîvâsî (ö. 1148/1736) gibi orada yerleşik olan merkezi Osmanlı (Rumî) kökenli Türkofon âlimlerle birlikte çalışmış olurdu.[9]

1740'ların sonlarına doğru Karsî Mısır'ı terk eder. Onun *el-Îsâgûcî el-Cedîd*'i 1162/1748-9'da "Kıbrıs kasabasında" (*fî beldeti Kibrîs*) yazılmıştır.[10] Bu elbette Ankara yakınlarındaki Kıbrıs kasabası olarak okunmaktadır. Bazı modern araştırmacılar Karsî'yi Kıbrıs'la (Cyprus) ilişkilendirmişlerdir ve Karsî'nin eserlerinin günümüze ulaşan el yazmalarının dikkat çekici bir kısmının orada olduğu kabul edilmektedir.[11] Bununla birlikte, Kıbrıs'tan bir "şehir" (*belde*) olarak bahsetmek, "Mısır" ibaresinin hem Kahire hem de Mısır'ı ifade etmek için kullanılabileceği gibi Osmanlı Kıbrıs'ının idari başkenti Nicosia/Lefkoşa'ya atıfta bulunulduğu varsayılmadıkça tuhaf olacaktır. Ancak bunun 18. yüzyılda yaygın bir uygulama olup olmadığı şüphelidir; her halükârda Nicosia/Lefkoşa için *belde* değil *medîne* teriminin kullanılması beklenirdi.[12] Her halükârda Karsî, *el-Îsâgûcî el-Cedîd*'i tamamladıktan kısa bir süre sonra İzmir bölgesindeki Batı Anadolu kasabası Birgi'ye taşınmış ve eser üzerine kendi şerhini burada yazmıştır. Onun 1170/1756 yılı civarında Birgi'de öldüğü rivayet edilmektedir.[13]

Karsî'nin, 19. yüzyılın sonlarında veya 20. yüzyılın başlarında İstanbul'da basılan eserlerinden ilki 1151/1738'de Mısır'da tamamladığı Mehmed Birgivî'nin (ö. 980/1573) hadis ilminin esaslarına dair bir eserinin şerhi ile 1169/1755-6'da Birgi'de tamamladığı Hızır Bey'in (ö. 863/1459) itikadî bir şiirinin şerhidir.[14] Özellikle

9 Sivâsî hakkında bkz. Abdurrahman al-Cebertî, *Acâibu'l-âser fi't-terâcim ve'l-âsâr* (Kâhire: Bulak 1297/1880), I, 156. Kuzey Afrika mantık geleneği hakkında bilgi için bkz: El-Rouayheb, *The Development of Arabic Logic*, 237-258.

10 Aşağıdaki (ر) nüshasının künyesine ve şerhin iki nüshasına göre.

11 Karsî'nin eserlerinin Kıbrıs İslâm kütüphanelerinde bulunan yazma nüshaları hakkında bkz. Ramazan Şeşen, Mustafa Haşim Altan, Cevat İzgi ve Ekmeleddin İhsanoğlu, *Kıbrıs İslâm Yazmaları Kataloğu* (İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı, 1995), nr. 389, 405, 626, 701, 854, 855, 887, 888, 943.

12 Karsî'nin eserlerinden birinin 18. yüzyıldaki bir el yazması (bkz. bir önceki dipnotta nr. 405), künyesine bakılacak olursa, "Kıbrıs adasındaki Lefkoşa şehrinde" (*fî medîneti Lifkûşa min cezîreti'l-Ḳibris*) istinsah edilmiştir.

13 Bu, Âkifzâde (ö. 1231/1815-6) tarafından verilen tarihtir, bkz. Âkifzâde, *Kitâbü'l-mecmû ʿ fi'l-meşhûd ve'l-mesmû ʿ*, vr. 70a. Bir asır sonra yazan Bursalı ölüm tarihini 1160/1747 olarak verir. Ancak bu bir hata olmalıdır, çünkü Karsî, Hızır Bey'in *Nûniyye*'sine yazdığı şerhini 1169/1755-6'da tamamlamıştır.

14 Dâvûd Karsî, Şerhu *Usûli'l-hadîs* (İstanbul: Mahmud Bey, 1326/1908-9); Dâvûd Karsî, Şerhu'l-Kâsîdeti'n-nûniyye (İstanbul: Mehmed Tâlib, 1318/1900-1).

bu son eser, onun Mâtürîdî akaidin sadık bir takipçisi ve Aristotelesçi/Neo-Platonik felsefenin ve monistik (veya panenteistik) tasavvufun şiddetli bir muhalifi olduğunu ortaya koymaktadır. Diğer eserlerinin seyri de onun yukarıda bahsi geçen Birgivî'nin hayranı olduğunu ve onun Yeni-Platoncu/Aristotelesçi felsefeye, Bâtınîliğe, vecd içinde gerçekleştirilen sufi ayinlerine ve halk dindarlığındaki gevşekliğe olan husumetini paylaştığını açıkça gösterir. İlginçtir ki, bu durum onun mantık ve cedel üzerine çok sayıda eser yazmasını engellememiştir. Nitekim her iki alanda da fark edilir derecede üretkendi. Mantık ve cedel üzerine eserleri şunlardır:

1) Ebherî'nin giriş mahiyetindeki *Îsâgûcî*'si üzerine bir şerh.[15]

2) *el-Îsâgûcî el-cedîd* ve üzerine bir şerh.[16]

3) Teftâzânî'nin *Tehzîbü'l-mantık*'ı üzerine bir şerh.[17]

4) *Tekmiletü't-Tehzîb*: Teftâzânî'nin *Tehzîb*'inin gözden geçirilmiş versiyonudur. Karsî bunun üzerine kısa bir şerh de yazmıştır.[18]

5) Kâtibî'nin *Şemsiyye*'si üzerine "yeni" (*cedîd*) bir şerh.[19]

6) Ebû Saîd Hâdimî'nin (ö. 1176/1762) önermenin kısımlarına dair bir risalesi üzerine bir şerh.[20]

7) *Telhîsu Takrîri'l-kavânîn*: Sâçaklızâde'nin yukarıda bahsedilen cedel kitabı üzerine yazılmış bir telhistir. Karsî bu telhis üzerine kısa bir şerh de yazmıştır.[21] Giriş kısmında, Saçaklızâde'nin kitabı ile Hüseyin Adanavî'nin *er-Risâletü'l-Hüseyniyye* adlı el kitabının ana noktalarını nasıl birleştirmeye çalıştığını yazmıştır. Belki de bu açıklama nedeniyle, şerh zaman zaman Adanavî'nin *Hüseyniyye*'sinin bir şerhi veya haşiyesi olarak yanlış kataloglanmıştır.

15 Dâvûd Karsî, Şerhu *Îsâgûcî* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Mehmed Asım Bey 321). Bu eser Ferruh Özpilavcı tarafından yayımlandı. Bkz. Ferruh Özpilavcı; see Ferruh Özpilavcı, "Dâvûd-i Karsî'nin Şerhu Îsâgûcî Adlı Eserinin Eleştirmeli Metin Neşri ve Değerlendirmesi, Cumhuriyet İlahiyat Dergisi 21(2017): 2009 – 2068.

16 Bu eserlerin Karsî'ye atfedildiği kaynak için bkz. Âkifzâde, *Kitâbü'l-mecmû' fi'l-meşhûd ve'l-mesmû'*, vr. 70a. Mevcut el yazmalarının listesi aşağıda verilmiştir.

17 Dâvûd Karsî, Şerhu *Tehzîbi'l-mantık* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Mehmed Asım Bey 325).

18 Dâvûd Karsî, Şerhu *Tekmileti't-Tehzîb* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa 1781).

19 Dâvûd Karsî, Şerhu'ş-Şemsiyye (Manisa: Manisa İl Halk Kütüphanesi 6853), vr. 71b – 126b. El yazması eksiktir. Bir diğer eksik nüsha Vakıflar Genel Müdürlüğü Ankara Bölge Müdürlüğü Kütüphanesi, Safranbolu İzzet Mehmet Paşa 437 numarada bulunmaktadır. Her iki nüshanın da eksik olması, Karsî'nin eseri tamamlamadığını düşündürmektedir.

20 Akpınar, "Dâvûd-i Karsî", 31, sütun b, mevcut iki el yazmasına atıfta bulunur..

21 Mach, *Catalogue*, nr. 3408.

8) *el-Velediyye el-cedîde*: Saçaklızâde'nin *el-Velediyye*'sinin yerini alması amaçlanan cedel üzerine bir giriş kitabıdır. Ḳarṣî bu yeni el kitabı üzerine kısa bir şerh de yazmıştır.[22]

Karsî'nin mantık ve cedel üzerine eserlerinin iki özelliği, başlıklara ve mukaddimelere yüzeysel bir göz atıldığında bile açıkça görülür. Birincisi, eski el kitaplarının "yeni" (*cedîd*) versiyonlarını oluşturma veya bunlar üzerine "yeni" şerhler yazma temayülüdür. En bariz olanı, iki el kitabının Ebherî'nin *Îsâgûcî*'sinin ve Saçaklızâde'nin *Velediyye*'sinin "el-cedîd" (yeni) versiyonları olarak isimlendirilmesidir. Aynı şekilde Kâtibî'nin *er-Risâletü'ş-Şemsiyye*'si ve Hızır Bey'in *Nûniyye*'si üzerine yazdığı şerhler de mukaddime kısımlarında "yeni" şerh olarak tanıtılmıştır. Cedîd kavramının ilmî eserlerde ve başlıklarda bir tensip ifadesi olarak gelişimi başlı başına incelenmeye değerdir. Burada, bu gelişimde bana dönüm noktası gibi görünen hususlara kısaca işaret edeceğim. Ali Kuşçu (ö. 879/1474), Nasîrüddin et-Tûsî'nin (ö. 672/1274) metafizik ve kelam üzerine bir el kitabı olan *Tecrîdü'l-kelâm*'ı üzerine önemli bir şerh kaleme almıştır. Ali Kuşçu'nun bu şerhi, Şemseddin el-İsfahânî'nin (ö. 749/1349) "eski şerhi" (*eş-şerhu'l-kadîm*) ile kıyaslandığından, Türk-Fars dünyasında yaygın bir şekilde çalışılmış ve "yeni şerh" (*eş-şerhu'l-cedîd*) olarak tanınmıştır.[23] Dâvûd Karsî'nin bilinçli bir şekilde mirasını sürdürmeye çalıştığı Muhammed Birgivî, Abdulkâhir el-Cürcânî'nin (ö. 471/1078) daha eski olan *Avâmil*'ine nispetle *el-Avâmilü'l-cedîde* olarak bilinen bir nahiv kitabı yazmıştır.[24] Osmanlı saray hekimi Sâlih b. Sellûm (ö. 1080/1669) tarafından yapılan iki Latince tıp eseri tercümesi *Tercemetü'l-akrabâdîni'l-cedîd* ve *el-Tibbü'l-kîmiyâî el-cedîd* başlıklarını taşır.[25] 17. yüzyılın sonlarına doğru Bosnalı âlim Mustafa Mostârî (ö. 1119/1707) Kâtibî'nin *Şemsiyye*'sine "yeni" (*cedîd*) şerh olarak anılacak bir şerh yazmıştır.[26] Mısırlı astronom Rıdvân el-Felekî (ö. 1122/1710), Timur hükümdarı Uluğ Bey (ö. 853/1449) için Semerkant'ta hazırlanan yeni astronomik tablolar (*zîc*) üzerine bir şerh olan

22 Dâvûd Karsî, Şerhu'l-*Velediyyeti'l-cedîde* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi 1090), vr. 148b-162b.

23 Natalia Bachour, "Iatrochemistry and Paracelsism in the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries," *Intellectual History of the Islamicate World* 6 (2018): 82-116, s 93-96.

24 Katharina Ivanyi, "Birgivî Mehmed," *Encyclopaedia of Islam, THREE*, Ed. Kate Fleet, Gudrun Krämer, Denis Matringe, John Nawas, Everett Rowson. *el-Avâmilü'l-cedîde*, Birgivî'nin eserleri listesinde 13. numarada yer almaktadır. Eserin taş baskısına bakılırsa bu başlık Birgivî'nin kendisi tarafından verilmemiştir; bkz. Mehmed Birgivî, *el-Avâmilü'l-cedîde* (*el-Kâfiye* ve *İzhâru'l-esrâr* ile birlikte) (İstanbul: Şirket-i Ṣahafiye-yi Osmaniye, 1302/1884-5), 162–175.

25 Natalia Bachour, "Iatrochemistry and Paracelsism in the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries," *Intellectual History of the Islamicate World* 6 (2018): 82-116,s. 93-96.

26 Mach. *Catalogue*, nr. 3219. Şerh 1101/1690 yılında tamamlanmıştır.

ed-Dürrü'l-ferîd ale'r-rasdi'l-cedîd'i yazmıştır.[27] *Cedîd* kavramı 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında Osmanlı ve Tatar reformcularının ve modernistlerinin retoriğinin merkezinde yer alacaktır. Ancak önceki yüzyıllarda Osmanlı ilim kültüründe olumlu bir değer kazanmaya başlamıştı. 18. yüzyılın ortalarında Karsî'nin eserleri bu durumun iyi bir kanıtıdır.

İkinci olarak Karsî, önceki şârihlerin ve muhaşşilerin standart el kitaplarına getirdiği gereksiz karmaşıklıklar olarak gördüğü şeylere karşı tolerans göstermemiştir. Kâtibî'nin *Şemsiyye*'si üzerine yazdığı "yeni" şerhinin girişinde şöyle yazar:

> *Risâle-i* Şemsiyye*'nin mantık risalelerinin en iyisi olduğunu ve zamanımızın öğrencilerinin ve hocalarının, Kutbüddin'in* [er-Râzî (ö. 766/1365)] *tasavvur ve tasdîkleri, eş-Şerîf'in* [Cürcânî (ö. 816/1413)] *haşiyesi ve Dâvûd'un* [el-Havvâfî el-Herevî (ö. 870/1465)] *taklitleri olmaksızın anlaşılamayacağı yönündeki iddiaları nedeniyle ondan tamamen habersiz olduklarını gördüm. Onu, doğru düşünme bir yana, güveni gölgeleyen sorgulamalar ve deli saçmalıklarıyla birlikte okurlar... Mukaddimelerin ve kısa el kitaplarının arkasındaki niyet, tümel ilkeleri kavramaktır, bunun yanında soruları, cevapları ve tuhaf açıklamaları bir kenara bırakmaktır ve bu nedenle "İlim ehlinden* (fünûn) *biri olmak için el kitaplarına* (mutûn) *tutun" demişlerdir.*[28]

Karsî, Teftâzânî'nin *Tehzîbü'l-mantık*'ına yazdığı şerhin girişinde ise şöyle yazar:

> *Tehzîb'in birçok ilkeyi içeren bir telhis olduğunu ve tüm faydalı ilkeleri ve dersleri içeren kısa bir şerhinin bulunmadığını gördüm; çünkü bunların en iyisi Celâl'in* [ed-Devvânî (ö. 908/1502)] *ve Mîr'in* [Ebü'l-Feth el-Erdebîlî (ö. 976/1568-9)] *şerhleridir ve bunlarda sıkıcı laf kalabalığı, uygunsuz incelikler, felsefi sorgulamalar ve susamışların su zannettiği sayısız uygunsuzluklar vardır; bu yüzden veciz bir şerh yazmak istedim.*[29]

Bu tür eleştirilerden de anlaşılacağı üzere, Karsî'nin eserleri dümdüz, pratik ve bir okul hocası tonuna sahiptir. Yazıları genellikle araştırıcı olmaktan ziyade açıkça didaktiktir ve meslektaşlarının aksine öğrencilere hitap etmeye yöneliktir. Örneğin, *Yeni Îsâgûcî* adlı eseri, okuyucuya ikinci şahıs ağzından "bil ki" (*i ͑lem*), "unutma ki" (*lâ teğful*) ve "farkında ol" (*tebessar*) gibi öğütlerle doludur.

27 Salim Aydüz, "Riḍwān al-Falakī", *The Biographical Encyclopedia of Astronomers,* Ed. T. Hockey (YER: YAZAR YER BİLGİSİNİ VERMEMİŞTİR Springer, 2014), 1833-4. Ulûğ Bey'in Semerkant'taki astronomik tabloları, Nasîrüddin et-Tûsî (ö. 672/1274) tarafından yönetilen Moğol destekli Merâga Rasathanesi'nde hazırlanan tablolara kıyasla yeni sayılırdı.

28 Karsî, *Şerhu'ş-Şemsiyye*, vr. 71b-72a.

29 Karsî, *Şerhu Tehzîbi'l-mantık*, vr. 1b.

Karsî'nin aynı şekilde Doğu Anadolu'dan gelen daha yaşlı çağdaşı Mehmed Saçaklızâde de aşırı karmaşık olarak gördüğü haşiyeleri eleştirmiştir. Saçaklızâde 1128/1716'da tamamladığı *Tertîbu'l-ʿulûm* adlı eserinde, medrese ders kitaplarına yazılmış çetin haşiyeler ve onlar üzerine yazılmış haşiyeleri okutma eğilimini kınamış, bunun öğrencilerin bir disiplin hakkında işe yarar genel bir bakış elde etmeksizin anlaşılması güç meseleler üzerinde yıllarını harcamasına yol açtığını düşünmüştür.[30] O, mantık özelinde şöyle yazmıştır:

> *Husâm* [ed-Dîn] *el-Kâtî'nin* [ö.760/1359] *şerhini bitirdikten sonra Fenârî'nin* [(ö. 834/1431) Ebherî'nin Îsâgûcî'si üzerine] *şerhini Kûl Ahmed'in* [Şirvânî (929/1523'ten hayatta)] haşiyesiyle birlikte çalışmak] *bu disiplinin öğrencileri arasında kötü bir uygulamadır ve acemi biri, Şemsiyye şerhi üzerine çalışmasını tamamlamadan önce bunları* [yani Fenârî'nin şerhini ve Kûl Ahmed'in haşiyesini] *anlamaz. Şemsiyye'nin* [Kutbüddîn er-Râzî'nin (ö. 766/1365)] *şerhini çalışmaya Seyyid'in* [eş-Şerîf el-Cürcânî] *veya hatta Kara Dâvûd'un haşiyesiyle başlamak da kötü bir uygulamadır; çünkü bir ilmin açık meselelerini anlamadan önce o ilmin kapalı kısımları üzerinde çalışmak, o ilmi anlamayı engeller. Mantığa Hüsâm el-Kâtî'nin* [Îsâgûcî üzerine] *şerhiyle başlamak ve ardından eş-Şemsiyye şerhini, haşiyelere başvurmaksızın, tasdikler bölümünün sonuna kadar okumak daha iyi olacaktır. Öğrenci daha sonra bu ilimde bu kadarıyla yetinmeye ya da bazı haşiyeleri çalışmaya karar verebilir.*[31]

Saçaklızâde ve Karsî'nin eleştirileri, okuyucuya klasik sonrası İslam skolastik geleneğine ve şerh-haşiye türlerine, Batı etkisindeki modernistler veya köktenci Selefiler tarafından karşı çıkılmasını hatırlatabilir. Dolayısıyla her iki âlimin de muhtasar el kitapları ve şerhler yazma ya da onlar üzerinde çalışmalar yapma geleneğini reddetmemiş olması üzerinde durulmaya değerdir. Daha sonraki birçok Selefi'nin yapacağı gibi mantık ve cedel çalışmanın doğru olduğunu da reddetmemişlerdir. Daha sonra, 19. ve 20. yüzyıllarda İslam skolastiğine yönelik çok daha radikal saldırı, Saçaklızâde ve Karsî'nin bile anlaşılmazlığa hapsedilmeleriyle sonuçlanacaktır.

Saçaklızâde ve Karsî'yi, büyük kelamcı ve çok yönlü âlim Fahreddin er-Râzî'ye ve onun "soruların ve cevapların peşinde uzaklara gitme ve sorunların okyanuslarına derinlemesine dalma" idealine derinden borçlu olan klasik sonrası İslam ilim kültüründeki yalnızca belirli bir akımı eleştirdikleri şeklinde anlamak daha uygun olacaktır.[32] Saʿdeddin et-Teftâzânî, Seyyid Şerîf el-Cürcânî, Ali Kuşçu ve Celâleddin

30 Bu çalışma hakkındaki bir inceleme için bkz. Stefan Reichmuth, "Bildungskanon und Bildungsreform aus der Sicht eines Islamischen Gelehrten der Anatolischen Provinz," *Words, Texts and Concepts Cruising the Meditteranean Sea,* Ed. R. Arntzen ve J. Thielemann (Leuven: Peeters, 2004), 493-522.

31 Mehmed Saçaklızâde, *Tertîbu'l-ʿulûm*, ed. Muhammed Seyyid Ahmed (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1988), 140-1.

32 Râzî'nin yaklaşımı hakkında bkz. Ayman Shihadeh, "Al-Râzî's (d. 1210) Commentary on Avicenna's

ed-Devvânî gibi aklî ilimler alanındaki geç dönem Timur ve Timur sonrası âlimleri de bu Râzîci ruhu paylaşmışlardır. Onlar da problemleri ortaya koymaktan, itirazları öngörmekten ve bir mesele hakkındaki tüm görüş ve argümanları dikkatlice sunmaktan büyük zevk almışlardır. Ebherî'nin kısa ve giriş mahiyetindeki *Îsâgûcî*'si buna bir örnektir. Ebherî'nin bu *Îsâgûcî*'si, Saçaklızâde'nin yukarıda belirttiği gibi Osmanlı medreselerinde sıklıkla Mehmed Fenârî'nin zorlu şerhiyle birlikte Kûl Ahmed Şirvânî'nin[33] haşiyesi ve daha sonraları yüzlerce varak uzunluğunda olabilen devasa haşiyelerle birlikte okutulmaktaydı ki bu durum temel bir el kitabını başlangıç seviyedeki bir öğrencinin kavrayışının çok ötesinde karmaşık tartışmaların yapıldığı bir alana dönüştürmüştür. Benzer şekilde ve hem Saçaklızâde hem de Karsî'nin işaret ettiği gibi, Kâtibî'nin daha ileri düzeydeki el kitabı *eş-Şemsiyye* sıklıkla Kutbüddin er-Râzî'nin şerhi, Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin haşiyesi ve Dâvûd el-Havvâfî el-Herevî'nin bu haşiyeye haşiyesi ile birlikte okutulmuştur.

Bu anlayış, Karsî'nin Kara Halil Tîrevî (ö. 1123/1711) gibi birçok Osmanlı çağdaşı veya yakın çağdaşı tarafından hâlâ sürdürülmekteydi. Kara Halil, Kûl Ahmed'in Fenârî'nin *Îsâgûcî* şerhi üzerine yazdığı ve daha sonra İstanbul'da 232 sayfa olarak basılan şerh üzerine kapsamlı haşiyeler yazmıştır.[34] Ayrıca o Dâvûd el-Herevî'nin, Cürcânî'nin Kutbüddin er-Râzî'nin *Şemsiyye* şerhine yazdığı haşiye üzerine haşiyeler yazmıştır; bunlar henüz basılmayan ve 200 varaktan fazla el yazması halinde elimizde bulunan haşiyelerdir.[35]

Saçaklızâde ve Karsî'nin saldırdığı gelenek buydu. Bunu kısmen pedagojik açıdan yanlış buldukları için yaptılar, ancak her ikisinin de aynı zamanda Mâtürîdîliğin sadık taraftarları ve Aristotelesçi/Neo-Platonik felsefenin ve Bâtınîliğin muhalifleri olmaları tesadüfi olamaz. Saçaklızâde, eleştirdiği geleneğin dinî açıdan zararlı etkileri olduğunu, örneğin bu geleneğin Tanrı'nın varlığına dair kabul edilen kanıtların akla uygunluğunun uzun ve eleştirel incelemelerine giriştiğini, ayrıca fıkıh ve Kur'ân tilaveti gibi temel dinî ilimleri kötülerken aklî ilimlere orantısız değer verdiğini yazmıştır.[36]

Ishārāt", *Oxford Handbook of Islamic Philosophy*, Ed. Khaled El-Rouayheb ve Sabine Schmidtke (Oxford & New York: Oxford University Press, 2016), 297-325, 299-302'da.

33 Mevcut bir yazmanın künyesine göre Kûl Ahmed'in Fenârî haşiyesi 929/1523 yılında Şirvân'da tamamlanmıştır; bkz: Laleli 3029, vr. 57b-87a.

34 Kara Halil, *Cilâu'l-enzâr fî halli evîsâti'l-efkâr* (İstanbul: Matbaa-yi Osmaniye 1310/1892-3).

35 Kara Halil, *Hâşiye alâ Hâşiyeti Dâ'ûd* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Nurosmaniye 2726). Eser, Kutbüddin'in giriş meseleleri ve kavramlarla ilgili şerhinin yalnızca ilk üçte birlik kısmını kapsıyor olsa da 225 varaktan oluşmaktadır.

36 Saçaklızâde, *Tertîbu'l-ulûm*, 140, 150.

Îsâgûcî: Eski ve Yeni

Daha önce de belirtildiği gibi Ebherî'nin *Îsâgûcî*'si mantık konulu kısa bir giriş kitabıdır ve Calverley'in İngilizce çevirisi sadece sekiz sayfadan oluşmaktadır.[37] İçeriğinin özeti şu şekildedir. Önsözde eserin, yeni yetişen her ilim talibinin bilmesi gerekenleri içerdiğini belirtir. Daha sonra çeşitli klasik delalet türlerine yer verir: *Mutâbakat* yoluyla (by correspondence), *tazammun* yoluyla (by inclusion) ve *iltizâm* yoluyla (by implication). Daha sonra lafızları müfret ve müellef olarak taksim eder ve müfredi tikel (*cüz'î*) ve tümel (*küllî*) olarak alt bölümlere ayırır. Daha sonra beş tümele yer verir: Cins, tür (*nev'*), fasıl, hâssa ve genel araz (*araz-ı âmm*). Daha sonra açıklayıcı sözü (*kavl şârih*) tam betim (*resm tâmm*) ve eksik betim (*resm nâkıs*) ile tam tanım (*hadd tâmm*) ve eksik tanım (*hadd nâkıs*) olarak ikiye ayırır. Daha sonra önerme (*kaziyye*) tanımlanır ve yüklemli (*hamliyye*) ve şartlı (*şartiyye*) olarak ikiye ayrılır; şartlı önerme ise bileşik (*muttasıl*) ve ayrışık (*munfasıl*) olarak alt bölümlere ayrılır. Daha sonra bir önermenin olumlu (*mûcibe*) ya da olumsuz (*sâlibe*) ve nicelenmemiş (*muhmele*) ya da nicelenmiş (*mahsûra*) olduğu, ikincisinin ise tümel (*külliyye*) ya da tikel (*cüz'iyye*) olduğu belirtilir. Bitişik şartlı önermeler *luzûmî* ve *ittifâkî*, ayrışık şartlı önermeler ise *mâni'atü'l-huluv*, *mâni'atü'l-cem* ve *hakîkiyye* olarak ayrılır. Çalışma daha sonra mahsûra önermelerin çelişiğini (*tenâkuz*) ve döndürmesini (*aks*) ele alır. Bunu, dört şekle (*eşkâl*) ayrılan ve yalnızca ilk şeklin dört sonuç veren darbının verildiği kısa bir kıyas tartışması takip eder. Daha sonra şartlı kıyaslar tanıtılır: Hem salt şartlı kıyaslar gibi İbn Sînâcı geleneğin iktirânî şartlı kıyaslar hem de İbn Sînâ öncesi Arabî mantık geleneğinde bilinen *modus ponens*, *modus tollens* ve ayrışık kıyas gibi istisnâî kıyaslar. Burhân kısaca yakînî öncüllerden oluşan bir kıyas olarak tanımlanır ve ardından sonucun kesinliğinin (*yakîn*) ilkeleri sıralanır: İlksel öncüller (*evveliyyât*), duyu algısı (*hisiyyât*), tekrarlanan deneyim (*mucerrabât*), orta terimlerin sezgisel kavranışı (*hadsiyyât*), çok sayıda ve bağımsız yollarla tasdik edilen haberler (*mutevâtirât*) ve özne ile yüklem arasındaki gerekli orta terimin zihin tarafından zımnen anlaşıldığı önermeler (*kazâyâ kıyâsâtuhâ me'âhâ*). Müteakiben, cedel, hatâbe, şiir ve safsata kısaca açıklanır ve eser, kişinin yalnızca burhânî kıyasa dayanması gerektiği kaydıyla sona erer.

37 Edwin Calverley, "Al-Abhari's Isaghuji fi l-Mantiq", *The Macdonald Presentation Volume: A Tribute to Duncan Black Macdonald*, Ed. William Shellabear, Edwin Calverley, Elbert Lane, Ruth Mackensen (Princeton: Princeton University Press, 1933).

Karsî'nin *el-Îsâgûcî el-cedîd*'i tüm bu ayrıntıları muhafaza eder ve esas olarak içerdiği eklemeler bakımından farklıdır. Bu nedenle, orijinalinden neredeyse iki kat daha uzundur. Giriş, mantığın konusunu ve amacını ortaya koyar ve bu doğrultuda kısaca düşüncenin (*fikr* veya *nazar*) doğasını, bilginin tasavvur (*tasavvur*) ve tasdik (*tasdîk*) olarak ikiye ayrılmasını ve tasdik ile öznesinin, yani konu ile yüklem arasındaki hükmî nisbete ilişkin farklı görüşleri tartışır. Bazı mantıkçılar bir önermenin üç parçadan (konu, yüklem, nispet) oluştuğunu iddia ederken, diğerleri dört parçadan (konu, yüklem, tasavvur edilen nispet ve nispetin tasdiki ya da inkârı) oluştuğunu ileri sürmüştür. Bunların hepsi, Karsî'nin şüphelerine rağmen yakından incelediği belli olan haşiyelerde en yoğun tartışılan konularından bazılarıdır. *el-Îsâgûcî el-cedîd*'e yazdığı kendi şerhinden anlaşıldığı kadarıyla Karsî, bu ön bölümlerde özellikle Devvânî'nin *Tehzîbü'l-mantık* üzerine yazdığı şerhine ve Mîr Ebü'l-Feth el-Erdebîlî'nin haşiyesine dayanmaktadır.

Karsî ayrıca açıklayıcı söz (*kavl-i şârih* veya *tarif*) hakkında ilave ayrıntılara yer vermiştir. Ebherî'nin tanım ve Betim arasındaki ayrımına ek olarak Karsî, 13. ve 18. yüzyıllar arasında aktif olan şerh ve haşiye yazarlarını da meşgul eden bir konu olan hakikî, ismî ve lafzî tarif arasındaki farkı da ortaya koymuştur. Hakikî tarif mevcûd bir varlığın açıklaması iken, ismî tarif bir kavramın açıklamasıdır. Lafzî tarif ise bir kelime için daha iyi bilinen bir eşanlamlısı ile yapılan açıklamadır.

Karsî aynı şekilde önermelerin takririne daha fazla ayrıntı ilave etmiş ve bunları daha ileri düzeydeki el kitaplarından almıştır. Karsî ayrıca, şahsiyye önermeler (örneğin "Zeyd bir insandır"), mahsûra önermeler (örneğin "her insan bir hayvandır"), mühmele önermeler (örneğin "özne yalın durumdadır") ve konunun altına düşen tikellerden ziyade konunun bir tümele işaret ettiği doğal önermeler (örneğin "insan bir türdür") arasında ayrım yapmıştır.

Karsî aynı dörtlü ayrımı şartiyye önermelere de uygulayarak şu ayrımları yapmıştır: (i) Şahsiyye şartlı önermeler (örneğin, Bugün gelirsen seni onurlandırırım), (ii) mahsûra şartlı önermeler (örneğin, Güneş ne zaman doğarsa o zaman gündüzdür), (iii) mühmele şartlı önermeler (örneğin Güneş doğduğunda gündüzdür [*izâ kânetu'ş-şemsu tâli'eten fe'n-nehâru mevcûdun*]) ve (iv) doğal şartlı önermeler (örneğin, Güneş doğmuşsa gündüzdür [*in kânetu'ş-şemsu tâli'eten fe'n-nehâru mevcûdun*]). İlk üç kategoriyi şartlı önermelere uygulamak daha ileri düzey eserlerde standart iken dördüncüyü uygulamak alışılmadık bir durumdur ve böyle bir uygulama zorlama ve ikna edici olmayan bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Karsî'nin doğal şartlı önerme örneği, "ne zaman" (*izâ*) yerine "eğer" şart edatı kullanılması dışında,

mühmele şartlı önerme örneğinden farksız görünmektedir. İlkinin neden bir doğal şartlı önerme olması gerektiği açık değildir. "Güneş doğmuşsa gündüzdür" yargısı hangi anlamda doğayla ilgilidir?[38]

Karsî'nin kıyas hakkındaki açıklaması Ebherî'ninkinden daha kapsamlıdır. Karsî, tüm şekillerin tüm darpları için cihetleri, şartları ve sonuçları verir. Bu amaçla, görünüşe göre kendisine ait olan dört nicelenmiş önermenin kısaltmalarını aşağıdaki gibi sunar:

Tümel olumlu: جك (*mûcibe kulliye*)
Tikel olumlu: جز (*mûcibe cüz'iyye*)
Tümel olumsuz: سك (*sâlibe külliyye*)
Tikel olumsuz: سز (*sâlibe cüz'iyye*)

Dördüncü şekle ilişkin açıklamasında Karsî fena bir pot kırmıştır. Karsî, Kâtibî'nin *Şemsiyye*'de yaptığı gibi aynı sonuç verme şartlarını verir: Ya (i) iki öncülün olumlu ve küçük öncülün tümel olması ya da (ii) bir öncülün olumlu ve diğerinin olumsuz olması ve bunlardan birinin tümel olması. Bu durumda sonuç veren sekiz darp ortaya çıkar. Ancak bu sekiz darptan üçü yalnızca öncüller belirli yakînî müvecceh önermeler olduğunda sonuç verir.[39] Yukarıda bahsi geçen Mustafa Môstârî gibi bazı erken dönem *Şemsiyye* şârihleri, bu son üç darbın, ilk beş darbın aksine, sadece formlarından dolayı sonuç vermiyor oluşuna itiraz etmişlerdir.[40] Karsî görünüşe göre bu eleştiriye katılmış ve "tasdik edilen" görüşün dördüncü şeklin sadece beş sonuç veren darbı olduğu yönünde olduğunu belirtmiştir.[41] Ancak, bunun aynı zamanda sonuç verme şartlarının da gözden geçirilmesini gerektiğini fark etmemiştir. Altıncı, yedinci ve sekizinci darplar *el-Îsâgûcî el-cedîd*'de belirtilen sonuç verme şartını yerine getirir. Eğer sonuç vermiyorlarsa, o zaman belirtilen şart zaten yetersizdir. Kuzey Afrikalı Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî (ö. 895/1490) ve Abdurrahman el-Ahderî (ö. 953/1546) gibi dördüncü şeklin yalnızca beş geçerli darbı

38 Bir nesil sonra yazılan Gelenbevî'nin *Burhân*'ında *in* ve *izâ*'nın her ikisi de doğal şartın gerçekleşmediği, muhmele şartiyyenin göstergeleri olarak kabul edilir ki bu yaklaşım bana çok daha makul görünmektedir. Bkz. İsmail Gelenbevî, *el-Burhân fî ilmi'l-mîzân* (İstanbul: Matbaa-yi Osmaniye, 1301/1892), 25.

39 Kutbuddîn er-Râzî, *Tahrîru'l-kavâidi'l-mantıkiyye bi-Şerhi'r-Rîsâleti'l-Şemsiyye* (Mısır: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1948), 146-149.

40 Mustafa Mostârî, *Şerhu'ş-Şemsiyye* (Princeton: Princeton University Library, Garrett/Yahuda 1403), vr. 115a.

41 İlginç bir şekilde, Karsî daha önceki *Tekmiletü't-Tehzîb*'inde "doğrulanmış" görüşü sekiz sonuç veren darbı olan dördüncü şekil olarak belirtmişti. Bkz. Karsî, Şerhu *Tekmileti't-Tehzîb*, vr. 31a-b. İki eser arasındaki on yıl içinde fikrini değiştirmiş gibi görünmektedir.

olduğunu savunan daha dikkatli mantıkçılar, sonuç verme için farklı bir dizi şart belirlemişlerdir: (i) Olumlu tikel küçük öncül dışındaki öncüllerde hem olumsuzluk hem de tikellik bulunmamalıdır ve (ii) olumlu küçük öncül tikel olduğunda büyük öncül olumsuz tümel olmalıdır.[42] Karsî'nin bunu gözden kaçırması, 1730'ların sonlarında Kahire'de ikamet ettiği dönemde her ikisi de standart el kitapları olmasına rağmen Senûsî ve Ahdarî'nin mantık eserlerine aşina olmadığının da bir kanıtıdır.

İlginçtir ki Karsî 18. yüzyıl Osmanlı mantığının en bariz yeniliklerinden birine de dikkat çekmez: "Bu bir adamın oğludur, her adam bir insandır, o halde bu bir insanın oğludur" gibi gayrı mutearef kıyasların veya ilişkisel çıkarımların tanınması.

Bu tür kıyaslar, kuzey-orta Anadolu'da Tokat'ta etkin olan Mûsâ Pehlivânî'nin (ö. yaklaşık 1160/1747) epeyce etkili olan bir risalesinde gündeme gelmiştir.[43] Ne Karsî'nin el kitapları ne de yukarıda bahsedilen Hâdimî ve Velîcânî'nin el kitapları gibi 1730'larda veya 1740'larda yazılmış hiçbir eser bu gelişmeye dikkat çekmemiştir. Buna karşın, biraz daha geç bir tarihte yazılan Âlâşehrî ve Gelenbevî'nin el kitapları, takrirlerine bu yabancı kıyasları da dâhil etmektedir.[44]

Karsî ayrıca Ebherî'nin *Îsâgûcî*'sinde işlenmemiş bir konu olan *kıyâsu'l-hulf* hakkındaki bir tartışmayı ilave eder. Eserin sonlarına doğru sofistik önermelerin tartışılması, ona, dünyanın bir yanılsama olduğunu ve "her şeyin O olduğunu" iddia eden panenteist sufileri kınama fırsatı vermiştir.

Karsî'nin *el-Îsâgûcî el-cedîd*'i ile *Tekmiletü't-Tehzîb*'i karşılaştırıldığında, bazı bölümlerin kelimesi kelimesine aynı olduğu önemli bir örtüşme ortaya çıkmaktadır. *Tekmiletü't-Tehzîb* daha erken bir çalışmadır ve Karsî bu eser üzerine kendi şerhini 1152/1739'da Kahire'de tamamlamıştır.[45] Bu eser aynı zamanda daha uzun ve daha ileri düzeydedir; örneğin dilbilimsel önermelerin daha kapsamlı bir tartışmasını; müveccehâtın ve bunların düz ve ters döndürmelerin bir irdelemesini; ayrıca şartlı kıyasların yüklemli kıyaslara nasıl indirgeneceği ve tersinin nasıl yapılacağına dair bir sonuç bölümünü içerir. Dolayısıyla Karsî'nin *el-Îsâgûcî el-cedîd*'i *Tekmiletü't-Tehzîb*'inin kısaltılmış bir versiyonu olarak görülebilir.

42 Muhammed b. Yusuf al-Senûsî, Şerhu *Muhtasari'l-mantık* (Mısır: y.y., 1292/1875), 102; Abdurrahman al-Ahdarî, Şerhu *Şerhu's-Süllemi'l-mürevnak* (Ahmed el-Damanhûrî, *Şerhu Îdâhu'l-mübhem fî Şerhi's-Süllem* ile birlikte) (Mısır: el-Matbaatü'l-Vehbiyye, 1293/1876), 45.

43 Pehlivânî ve eseri için bkz. El-Rouayheb, *Relational Syllogisms*, 163-174; *Islamic Intellectual History in the Seventeenth Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), 85-96.

44 El-Rouayheb, *Relational Syllogisms*, 182-201.

45 Karsî, Şerhu *Tekmileti't-Tehzîb*, vr. 39a.

Eserin Yazma Nüshaları

Aşağıdaki tahkik Karsî'nin *el-Îsâgûcî el-cedîd* adlı eserinin yedi yazma nüshasına dayanmaktadır:

1) Princeton Üniversitesi Kütüphanesi, Princeton: Islamic Manuscripts, New Series 362: varak 159b-168a (ن). Bulabildiğimiz en eski tarihli nüsha olan bu yazma, eserin telifinden bir yıl sonra, 1163/1750 yılında, *nestalik̟* hattıyla, her sayfada 19 satır olacak şekilde istinsah edilmiştir. Rudolf Mach ve Eric Ormsby'nin genel olarak yararlı ve güvenilir olan *Handlist*'i, nüshanın tarihini doğru tespit etmekte ancak eserin 1003/1594-5'te yazıldığı konusunda yanılmaktadır.[46] Bu yanılgının nedeni ise Arapça بعد العشاء بثلاث ساعات ifadesinin بعد الالف بثلاث سنوات olarak okunmasıdır.

2) Süleymaniye Kütüphanesi, İstanbul: Reşid Efendi 1090, varak 141b-148a (ر). Bu nüsha 1165/1752'de *nestalik̟* hattıyla ve her sayfada 21 satır olacak şekilde istinsah edilmiştir. İstinsah kaydının kenarına kırmızı mürekkeple düşülen ve müellif hattından alıntılandığı anlaşılan notta eserin 1162/1748-9 yılında akşam namazından üç saat sonra Kıbrıs kasabasında tamamlandığı belirtilmektedir. Aşağıda listelenen Karsî'nin kendi şerhinin iki nüshasında da yıl hariç bu bilgi, *el-Îsâgûcî el-cedîd*'den alıntılanmıştır.

3) Süleymaniye Kütüphanesi, İstanbul: Kasidecizade 521, varak 1b-9b (ق). İstinsah kaydı 1166/1752-3 tarihini taşımaktadır. *Nesih* hattı ile yazılmış olan nüshanın her sayfasında 19 satır bulunmaktadır.

4) Princeton Üniversitesi Kütüphanesi, Princeton, NJ: Islamic Manuscripts (و) Garrett/Yahuda 3334, varak 211b-219b (ي). 1166/1752-3 yılında *nesih* hatla, her sayfada 19 satır olacak şekilde istinsah edilmiştir.

5) Süleymaniye Kütüphanesi, İstanbul: Fatih 3374, varak 14a-24a (ف). 1177/1764'te *nesih* hatla, her sayfada 17 satır olacak şekilde istinsah edilmiştir.

6) Milli Kütüphane, Ankara: Adnan Ötükan İl Halk Kütüphanesi 3212, varak 1b-7b (م). Tarihsiz, *nastalik* hatla, her sayfada 22 satır olacak şekilde istinsah edilmiştir.

46 Mach, Ormsby, *Handlist*, nr. 364.

7) Princeton Üniversitesi Kütüphanesi, Princeton, NJ: Islamic Manuscripts, Garrett/Yahuda 5055, varak 271b-283b (ب). Tarihsiz, *nesih* hatla, bir sayfada 16 satır olacak şekilde istinsah edilmiştir.

Bu elyazmalarından hiçbiri diğerinden kopyalanmamıştır, dolayısıyla metnin yedi tanığı mevcuttur. Bunlar arasında ilk üç elyazması (ن, ر ve ق) açıkça en güvenilir olanlarıdır. Bu üç elyazmasındaki okumalardan hareket ettiysem bunu ekte belirttim. Kalan dört elyazmasından herhangi birinde görülen farklılıkları, diğer elyazmalarıyla aynıysa tekrar belirtmedim.

Ayrıca Karsî'nin *el-Îsâgûcî el-cedîd* üzerine yazdığı kendi şerhinin iki nüshasını kullandım:

8) Süleymaniye Kütüphanesi, İstanbul: Reşid Efendi 1090, varak 163b-197b (شر). Bu nüsha 1165/1752'de *nastalik* hatla, her sayfaya 21 satır düşecek şekilde Bekir b. Süleyman Keskinî tarafından istinsah edilmiştir. Bu hattatın *el-Îsâgûcî el-cedîd*'in yukarıda zikredilen ikinci nüshasının kâtibi olduğu açıktır. Karsî, Kıbrıs'ta yazıldığı belirtilen risalenin sonunu alıntıladıktan sonra, şerhinin Birgi'de tamamlandığını eklemiştir. Bu da onun Birgi'ye 1162/1748-9'dan sonra fakat 1165/1752'den önce taşınmış olması gerektiği anlamına gelir.

9) Süleymaniye Kütüphanesi, İstanbul: İzmir 830, varak 70b-102b (شي). 1179/1765-6'da *nesih* hatlla, her sayfada 21 satır olacak şekilde istinsah edilmiştir.

Şerhler, *el-Îsâgûcî el-cedîd*'den iktibaslarda bulunur ve bu nedenle metni yeniden inşa etmenin yanı sıra içeriği anlamak ve kaynakları ve referansları tanımlamak için de yararlıdır.

Kaynaklar

Adanavî, Hüseyin. er-Rîsâletü'l-Hüseyniyye. İstanbul: Y.y.. 1267/1850-1.

Ahdarî, Abdurrahman. Şerhu's-Süllemi'l-mürevnak (Ahmed el-Damanhûrî, Îdâhu'l-mübhem fî Şerhi's-Süllem ile birlikte). Mısır: el-Matbaatü'l-Vehbiyye, 1293/1876.

Âkifzâde, Abdurrahman. Kitâbü'l-mecmû' fi'l-meşhûd ve'l-mesmû'. İstanbul: Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi 2527.

Akpınar, Cemil. "Dâvûd-i Karsî", Türkiye Diyanat Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul: Türkiye Diyanat Vakfı, 1988-2013, IX, 29-33.

Alaşehrî, Osman. Risâle fi'l-mantık. Tokat: Tokat Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 170, vr. 30b-35b.

Aydüz, Salim. "Riḍwān al-Falakī." The Biographical Encyclopedia of Astronomers. Ed. Thomas Hockey. 2. Baskı. New York: Springer, 2014.

Bachour, Natalia. "Iatrochemistry and Paracelsism in the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries." Intellectual History of the Islamicate World 6 (2018): 82-116.

Birgivî, Mehmed. el-Avâmilü'l-cedîde (el-Kâfiye ve İzhâru'l-esrâr ile birlikte) İstanbul: Şirket-i Ṣahafiye-yi Osmaniye, 1302/1884-5.

Bursalı, Mehmed Tâhir. Osmanlı Müellifleri. İstanbul: Matbaa-yi Âmire, 1333/1914-5.

Calverley, Edwin. "Al-Abhari's Isaghuji fi l-mantiq." The Macdonald Presentation Volume: A Tribute to Duncan Black Macdonald. Ed. William Shellabear, Edwin Calverley, Elbert Lane, Ruth Mackensen. Princeton: Princeton University Press, 1933, 75-85.

Çapak, İbrahim ve Ferruh Özpilavcı, "Bir Kıbrıslı Müderris Dâvûd-i Karsî'nin el-Îsâgûcî el-Cedîd ve'd-Dürrü'l-Ferîd adlı Risalesi." Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi, I/2 (2015): 7-29.

El-Rouayheb, Khaled. The Development of Arabic Logic, 1200-1800. Basel: Schwabe, 2019.

El-Rouayheb, Khaled. Islamic Intellectual History in the Seventeenth Century. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.

El-Rouayheb, Khaled. Relational Syllogisms and the History of Arabic Logic, 900-1900. Leiden: Brill, 2010.

Özpilavcı, Ferruh. "Dâvûd-i Karsî'nin Şerhu Îsâgûcî Adlı Eserinin Eleştirmeli Metin Neşri ve Değerlendirmesi." Cumhuriyet İlahiyat Dergisi 21(2017): 2009 – 2068.

Gelenbevî, İsmail. el-Burhân fî ilmi'l-mîzân. İstanbul: Matbaa-yi Osmaniye 1301/1892.

Gelenbevî, İsmail. Risâle fî âdâbi'l-bahs (Mehmed Hasanpaşazâde şerhi ile birlikte). İstanbul: Y.y. 1284/1867.

Ivanyi, Katharina. "Birgivî Mehmed." Encyclopaedia of Islam, THREE. Ed. Kate Fleet, Gudrun Krämer, Denis Matringe, John Nawas, Everett Rowson. Leiden: Brill, 2007. (https://referenceworks.brillonline.com.browse.encyclopedia-of-islam-3)

Cebertî, Abdurrahman. Acâibu'l-âser fi't-terâcim ve'l-âsâr. Kahire: Bulak, 1297/1880.

Kara Halil, Cilâu'l-enzâr fî halli evîsâti'l-efkâr. Istanbul: Matbaa-yi Osmaniye, 1310/1892-3.

Kara Halil, Hâşiye alâ Hâşiyeti Dâ'ûd. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Nurosmaniye 2726.

Karsî, Dâvûd. el-Îsâgûcî el-cedîd. Princeton: Princeton University Library, Islamic Manuscripts, New Series 362, vr. 159b-168a.

Karsî, Dâvûd. el-Îsâgûcî el-cedîd. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi 1090, vr. 141b-148a.

Karsî, Dâvûd. el-Îsâgûcî el-cedîd. Princeton: Princeton University Library, Islamic Manuscripts, Garrett/Yahuda 3334, varak 211b–219b.

Karsî, Dâvûd. el-Îsâgûcî el-cedîd. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 3374, vr. 14a-24a.

Karsî, Dâvûd. el-Îsâgûcî el-cedîd. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kasidecızade 521, vr. 1b-9b.

Karsî, Dâvûd. el-Îsâgûcî el-cedîd. Ankara: Milli Kütüphanesi, Adnan Ötükan İl Halk Kütüphanesi 3212, vr. 1b-7b.

Karsî, Dâvûd. el-Îsâgûcî el-cedîd. Princeton: Princeton University Library, Islamic Manuscripts, Garrett/Yahuda 5055, vr. 271b-283b.

Karsî, Dâvûd. Şerhu el-Îsâgûcî el-cedîd. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi 1090, vr. 163b-197b.

Karsî, Dâvûd. Şerhu el-Îsâgûcî el-cedîd. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Izmir 830, vr. 70b-102b.

Karsî, Dâvûd. Şerhu Îsâğûcî. İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Mehmed Asım Bey 321.

Karsî, Dâvûd. Şerhu'l-Kâsîdeti'n-nûniyye. İstanbul: Mehmed Tâlib, 1318/1900-1.

Karsî, Dâvûd. Şerhu'ş-Şemsiyye. Manisa: Manisa İl Halk Kütüphanesi, 6853, vr. 71b-126b.

Karsî, Dâvûd. Şerhu Tehzîbi'l-mantık. İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Mehmed Asım Bey 325.

Karsî, Dâvûd. Şerhu Tekmileti't-Tehzîb. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa 1781.

Karsî, Dâvûd. Şerhu Usûli'l-hadîs. İstanbul: Maḥmud Bey, 1326/1908-9.

Karsî, Dâvûd. Şerhu'l-Velediyyeti'l-cedîde. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi 1090, vr. 148b-162b.

Kâtib Çelebi, Keşfu'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn. Ed. Gustav Flügel. Leipzig: Oriental Translation Fund, 1835-58.

Ḳûl Aḥmed. Hâşiye alâ Şerhu Îsâgûcî li-l-Fenârî. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli 3029, vr. 57b-87a.

Mach, Rudolf. Catalogue of Arabic Manuscripts (Yahuda Section) in the Garrett Collection. Princeton: Princeton University Press 1977.

Mach, Rudolf ve Eric Ormsby. Handlist of Arabic Manuscripts (New Series) in the Princeton University Library. Princeton: Princeton University Press 1987.

Mostârî, Mustafa. Şerhu'ş-Şemsiyye. Princeton: Princeton University Library, Islamic MSS, Garrett/Yahuda 1403.

Pehlivan, Necmettin. "Hüseyin Şah el-Adanavi'nin Adabü l-Hüseyniyye Adlı Eserinin Tehkikli Neşri." In M. Özturan, Y. Daşdemir & F. Kayacan (eds.), Osmanlı'da İlmi Mantık ve Münazara. Istanbul: İSAR Yayınları, 2022. Pp. 321 – 429

Râzî, Kutbüddîn. Tahrîru'l-kavâidi'l-mantıkiyye bi-Şerhi'r-Rîsâleti'l-Şemsiyye. Mısır: Muṣṭafa al-Bâbî el-Ḥalebî, 1948.

Reichmuth, Stefan. "Bildungskanon und Bildungsreform aus der Sicht eines Islamischen Gelehrten der Anatolischen Provinz." Words, Texts and Concepts Cruising the Meditteranean Sea. Ed. Rüdiger Arntzen ve Jan Thielemann. Leuven: Peeters, 2004, 493-522.

Saçaklızâde, Mehmed. *Takrîrül-kavânîni'l-mutedâvile fî 'ilmi'l-munâzara*. İstanbul: Y.y., 1289/1872-3.

Saçaklızâde, Mehmed. Tertîbul-ʿulûm. thk. Muhammad Seyyid Ahmed. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1988.

Saçaklızâde, Mehmed. er-Risâletü'l-Velediyye (Abdülvehhâb Âmidî ve Mehmed Behisnî'nin şerhleri ile birlikte). Kâhire: el-Matbaatü'l-Ezheriyye, 1331/1912-3.

Senûsî, Muhammed b. Yusuf. Şerhu Muhtasari'l-mantık. Kâhire: Y.y., 1292/1875.

Şeşen, Ramazan, Mustafa Haşim Altan, Cevat İzgi, Ekmeleddin İhsanoğlu. Kıbrıs İslâm Yazmaları Kataloğu. İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı, 1995.

Shihadeh, Ayman. "Al-Rāzī's (d. 1210) Commentary on Avicenna's Ishārāt." Oxford Handbook of Islamic Philosophy. Ed. Khaled El-Rouayheb ve Sabine Schmidtke. Oxford & New York: Oxford University Press, 2016, 297-325.

بسم اللّه الرحمن الرحيم[1]

الحمدُ للّه على نواله والصلاة[2] على رسولنا محمد وعلى آله وأصحابه.

وبعد فهذا متن عجيب، وسَوق غريب، جعلته تبصرة لكل لبيب، وتذكرة لكلّ أريب، وسمّيته **بالإيساغوجي الجديد**، **وبالدر**[3] **الفَريد**، واللّه ولي التوفيق، وبيده أزمّة التحقيق.

اعلم أنّ المنطق آلة قانونية تعصم مراعاتها الذهن عن الخطأ في الفكر والنظر، وهما بمعنى واحد عند المتأخّرين وهو ترتيب أمور معلومة لتحصيل المجهول، فلا يوجدان إلّا في التعريف كقولنا ''الإنسان حيوان ناطق''[4] أو في الدّليل كقولنا ''العالم حادث لأنه متغيّر وكل متغيّر حادث فالعالم حادث''؛ وكذا عند المتقدّمين[5] وهو[6] مجموع الحركتين النفسيّتين من المطلوب المشعور به إلى المبادئ المناسبة له، ومنها إليه بعد الترتيب كما مرّ. هذا هو المشهور،[7] وقال بعضهم: الفكر عندهما[8] بمعنى مجموع الحركتين أو الترتيب اللازم للحركة الثانية، والنظر ملاحظة المعقولات الواقعة في ضمن الحركتين أو الترتيب.[9]

وموضوعه – أي ما يُبحث فيه عن أحواله اللازمة بحسب الغرض–[10] عند المتأخّرين هو المعلومات التصوّرية والمعلومات التصديقية من حيث توصل الأولى إلى مجهولات تصوّرية والثانية[11] إلى مجهولات تصديقية، وأمّا عند المتقدّمين فالمعقولات الثانية من حيث تنطبق على المعقولات الأولى.

١ ر + وبه العون؛ ي + وبه نستعين.
٢ ق + والسلام.
٣ ر، ي: والدور.
٤ ر– ناطق.
٥ في الشرح: أي بمعنى واحد عندهم.
٦ في الشرح: أي وهذا المعنى الواحد عند المتقدمين.
٧ في الشرح: بين القوم كما صرّح به المحقق المير في حاشية التهذيب.
٨ ن: عندهم.
٩ في الشرح: كذا بيّنه المحقق المير أيضًا في حاشية التهذيب.
١٠ في الشرح: أي غرض المنطقي.
١١ ق: والثاني.

والعلم قسمان: تصوّر وهو إدراك غير التصديق، وتصديق وهو إذعان النسبة التامة الخبريّة، وهو[12] الحكم أيضاً عند المتقدمين، ومجموع تصوّرات أربعة بشرط الحكم – وهو[13] الإيقاع والانتزاع – عند المتأخرين. وأما[14] النسبة التامة الخبريّة فهي الوقوع أو اللاوقوع،[15] أي اتحاد المحمول بالموضوع في الموجبةِ وعدمُ اتحاده معه في السالبة مثلاً عند المتقدّمين، ومطابقة الاتحاد للواقع في الأولى وعدمها له في الثانية مثلًا[16] عند المتأخرين على أن الاتحاد[17] التصوري[18] نسبةٌ بين بين ونسبة تقييديّة ونسبةٌ حكميّة وواحدةٌ فيهما،[19] فأجزاء القضية ثلاثةٌ عند المتقدّمين[20] وأربعة عند المتأخرين.[21]

وغرضُه – أي الغرض منه الباعث على تحصيله – عصمة الذهن عن الخطأ فيهما،[22] ولذا قالوا: المنطق آلة لتحصيل جميع العلوم وإنّ العلوم كلها طوع اليد لمن كان له قوّة في المنطق.

ثم اعلم أنّ دلالة اللفظ الموضوع على تمام معناه مطابقيّة، وعلى جزئه تضمّنيّة، وعلى لازمه[23] في الذهن التزاميّة، كدلالة الإنسان على الحيوان الناطق، وعلى أحدهما، وعلى قابل العلم وصنعة الكتابة[24] مثلًا.

واللفظ الموضوع: إمّا مفرد وهو لفظ لا يدل جزؤه على جزء معناه، وهو ثلاثة في المختار، لأنّه إمّا لا جزء له كـ"ق"، أو له جزء ولا معنى له كـ"الإنسان"، أو له جزء وله معنى أصلًا[25] لا حالًا[26] كجميع المركبات إن جعلت عَلَمًا مثل[27] "عبدالله"؛ وإما مركب وهو لفظ يدلّ جزؤه على

١٢ في الشرح: أي ذلك الإذعان.
١٣ في الشرح: أي الحكم.
١٤ ر: أما.
١٥ ن: واللاوقوع.
١٦ ن – مثلًا.
١٧ ر، ب، م، شر، شي: اتحاد. والمثبت من ف، ي، ن.
١٨ ق: التصورية.
١٩ ق: فيها | وفي الشرح: أي في الموجبة والسالبة.
٢٠ في الشرح: الموضوع والمحمول والنسبة التامة الخبرية.
٢١ في الشرح: الموضوع والمحمول والنسبة التقييدية والنسبة التامة الخبرية.
٢٢ في الشرح: أي في الفكر والنظر.
٢٣ شر: ما يلازمه؛ شي: لوازمه.
٢٤ ر، ي، ق، شر: الكتاب. والمثبت من ف، م، ب، شي، ن.
٢٥ في الشرح: أي في الأصل.
٢٦ في الشرح: أي في الحال.
٢٧ ر: مثلًا.

جزء معناه، وهو أولاً اثنان: تام وناقص، لأنه إن أفاد المخاطب فائدةً يصحّ السكوت عليها فتام وإلا فناقص، والتّام قسمان: خبر وإنشاء، لأنه إن احتمل الصدق والكذب فخبر كـ"زيد قائم" وإلا فإنشاء[28] كـ"اضرب" مع فاعله،[29] والناقص أيضاً قسمان: تقييدي وغير تقييدي، لأنه إن كان الجزء الثاني قيدًا للأوّل فتقييدي كـ"غلام زيد" وإلا فغير تقييدي كـ"في الدار" و"الدار".[30]

فصل

[في التصورات]

ثم اعلم أنّ أبواب المنطق[31] تسعة[32] عند الجمهور.

الباب الأوّل

الكليات الخمس

الأوّل الجنس وهو كلّي مَقُول على كثيرين مختلفين بالحقائق في جواب ما هو كالحيوان بالنسبة إلى الإنسان والفرس والحمار. وهو قريبٌ كالحيوان وبعيدٌ كالجسم النامي ثم الجسم المطلق ثمّ الجوهر. والكلّيُّ حقيقةً مفهوم مفرد لا يمنع نفس تصوّره عن وقوع الشركة فيه كمفهوم الإنسان،[33] والجزئيُ حقيقةً مفهومٌ مفردٌ يمنع الخ[34] كمفهوم زيد. والكلُيّ مجازًا لفظٌ مفردٌ لا يمنع نفسُ تصوّرِ مفهومه عن وقوع الشركة فيه كلفظ "الإنسان"، والجزئيُّ مجازًا لفظٌ مفردٌ يمنع الخ[35] كلفظ "زيد"، فيختصّان بالمعاني[36] وألفاظها[37] ولا يطلقان على ما صدق عليها المعاني[38]

٢٨ ر: فان شاء.

٢٩ في الشرح: لا «اضرب» فقط على ما هو الشائع ... لأنه مفرد والإنشاء من أقسام المركب التام.

٣٠ ر – الدار. | وفي الشرح: فإن «دار» ليس قيدًا للام.

٣١ ر، ب – المنطق.

٣٢ يذكر القارصي أربعة أبواب وهي الكليات الخمس، والقول الشارح، والقضايا وأحكامها، والقياس بحسب الصورة، وأبواب القياس بحسب المادة: البرهان، الجدل، الخطابة، الشعر، والمغالطة (المحقق).

٣٣ م – كمفهوم الإنسان؛ ب: كالإنسان.

٣٤ في الأصول «اه». وفي ق بدل «اه»: نفس تصوره عن وقوع الشركة فيه. وفي الشرح: أي يمنع نفس تصوره عن الشركة فيه.

٣٥ في الأصول «اه».

٣٦ في الشرح: حقيقةً.

٣٧ في الشرح: مجازًا.

٣٨ ن – وألفاظها ولا يطلقان على ما صدق عليها المعاني.

من الأفراد الخارجية أو الذهنيّة. وأمّا الكلُّ بدون الياء فشيءٌ له أجزاء، والجزء بدونها فبعض من الكلّ، فيعمّان لكلّ شيء سوى الله تعالى وصفاته فلا تغفل.

والثّاني النوع وهو كلّي مقول على كثيرين مختلفين بالعدد دون الحقيقة في جواب ما هو، كالإنسان بالنسبة إلى زيد وعمرو وبكر. وقد يقال[39] لكلّ كلّي أخصّ تحت الأعمّ مقولٌ في جواب ما هو، ويخصّ بالنّوع الإضافي.

والثالث الفصل وهو كلّي يقال على الشيء في جواب أي شيء هو ذاته، كالناطق بالنسبة إلى الإنسان. وهو قريب إن ميّز النوع عن المشاركات في الجنس القريب[40] كهذا،[41] وبعيد[42] إن ميّزه[43] عنها في البعيد كالحسّاس.

وهذه الثلاثة كليّات ذاتية لدخولها في حقيقة جزئيّاتها.

والرّابع العَرَض الخاصّ ويسمّى بالخاصّة أيضًا وهو كلّي يقال على ما تحت حقيقة واحدة فقط قولًا عرضيًّا، كالضاحك بالنسبة إلى أفراد الإنسان.

والخامس العرض العامّ وهو كلّي يقال على ما تحت حقائق مختلفة قولًا عرضيًّا، كالماشي بالنسبة إلى أفراد الانسان والفرس والحمار وسائر الحيوانات.

وهما كلّيّان عرضيّان لخروجهما عنها.[44] وكلّ واحد منهما[45] قسمان:

لازم إن امتنع انفكاكه عن الماهية كالضاحك والماشي بالقوة، ومفارق إن لم يمتنع كالضاحك والماشي بالفعل.

٣٩ في الشرح: أي النوع.
٤٠ ر: الجنسية القريبة؛ شر: في القريب.
٤١ ر: كالناطق. | وفي الشرح: أي الناطق.
٤٢ ر: أو بعيد.
٤٣ ي، ب: مميزه.
٤٤ في الشرح: أي عن حقيقة جزئياتها.
٤٥ ر: منها.

ثم قالوا: وإنما انحصر الكلّي في هذه الخمسة لم[46] يزد ولم ينقص لأنّ مقدّمَ الأمور العامّة[47] بالنّسبة إلى الإنسان مثلًا جنس كالحيوان،[48] ومقدّمَ الخاصّة فصل كالنّاطق،[49] والمركّب منهما نوع كالإنسان، ومؤخّر الخاصة عرض خاص كالضّاحك، ومؤخّر العامة عرض عام كالماشي. وقد علم بذلك حدّ كلّ واحدٍ منها أيضًا.

واعلم أنّ السؤال بعنوان ''ما هو'' عندهم سؤال عن تمام ماهية الشَّيء، فإن[50] عن شيء واحد – ويقال له سؤال[51] بحسب الخصوصية – فعن تمام ماهيّته[52] المختصة به،[53] فيجاب بالنّوع فقط[54] نحو ''زيد ما هو؟ إنسان'' وإن[55] عن[56] أشياء – ويقال له سؤال بحسب الشركة — فعن تمام ماهيته[57] المشتركة، فإن أنواعًا فيجاب بالجنس فقط نحو ''الإنسان والفرس والحمار ما هم؟ حيوان''، وإن أشخاصًا فيجاب بالنوع أيضًا نحو ''زيد وعمرو وبكر ما هم؟ إنسان'' فتبصّر؛ وأنّ السّؤالَ بـ''أي شيء هو؟» عندهم سؤال عن مميّز النوع عن المشاركات في الجنس، فإن قيّد بـ''في ذاته'' فعن المميّز الذاتي فيجاب بالفصل فقط نحو ''الإنسان أي شيء هو في ذاته؟[58] ناطق''، وإن قيّد بـ''في عرضه'' فعن المميّز العرضيّ فيجاب بالعرض الخاصّ فقط نحو ''الإنسان أي شيء هو في عرضه؟ ضاحك''، وإن أطلق[59] ولم يُقيّد بشيء منهما فأنت مخيّر[60] في الجواب نحو ''الإنسان أي شيء هو؟ ناطق أو ضاحك''، فلا تغفل.

٤٦ ف، م، شر، شي، ن: ولم. وفي ق يبدو أن الأصل «لم» وزيدت الواو تحت السطر. والمثبت من ر، ي، ب.
٤٧ في الشرح: أي المحمول على الشيء.
٤٨ في الشرح: لأن الجنس أعم الذاتيات فيجب كونه أقدم الأمور العامة.
٤٩ في الشرح: لأن الفصل أخص الذاتيات فيجب كونه أقدم الأمور الخاصة.
٥٠ ر + كان.
٥١ ر: مسئول.
٥٢ ر: الماهية؛ ق: ماهية.
٥٣ ق – به.
٥٤ ر – فقط.
٥٥ ر + كان.
٥٦ ن: وعن.
٥٧ ر، ي، ق: ماهية؛ ف، م، شي: ماهيتها. والمثبت من ب، شر، ن.
٥٨ ن – في ذاته.
٥٩ ر: أطلقه.
٦٠ ر + ومجاز.

والباب الثاني

الأقوال الشارحة الأربعة

أي التعريفات الأربعة، الأول الحدّ التام وهو المركب من الجنس القريب والفصل القريب كالحيوان الناطق في تعريف الإنسان.

والثاني الحدّ النّاقص وهو المركّب من الجنس البعيد والفصل القريب، كالجسم الناطق في تعريف الإنسان.

والثالث الرسم التام وهو المركّب من الجنس القريب والخاصة اللازمة، كالحيوان الضاحك بالقوّة في تعريف الإنسان.

والرابع الرسم الناقص وهو المركّب من الجنس البعيد والخاصة اللازمة، كالجسم الضاحك بالقوة في تعريف الإنسان، وقد يكون[61] مركّبًا من[62] عرضيّات تختصّ[63] جملتُها بحقيقةٍ واحدةٍ كقولنا في تعريف الإنسان إنّه ماشٍ على قدمَيه عريضُ الأظفار بادي البشرة مستقيم القامة ضحّاك بالطبع.

هذا عند الجمهور، وجوّز بعض المحققين[64] التعريف بالفصل وحده كقولنا ''الإنسان ناطق'' وسمّاه حدًّا ناقصًا أيضًا[65]، وبالخاصّة وحدها كقولنا ''الإنسان ضاحك'' وسمّاه رسمًا ناقصًا أيضًا.

وكلّ واحد من الأربعة قسمان: حقيقي إن قُصد به[66] تصوّر حقيقة الشيء أو لازمها، واسْمِيّ إن قصد به تفصيل مفهوم اللفظ أو لازمه. وشرطُ صحّة الكلّ عند الجمهور ثلاثةُ أمور: كونه مساويًا للمعرَّف حملًا، وكونه أجلى منه معرفةً، وكونه خاليًا عن المحال كالدور والتسلسل. وشرط حسنه واحد وهو كونه خاليًا عن الأغلاط اللفظيّة كاللفظ الغريب والمستدرك والمجاز والمشترك وما أُريد به مدلوله[67] الالتزامي بلا قرينة واضحة[68] معيّنة للمراد في هذه الثلاثة.[69]

٦١ في الشرح: أي الرسم الناقص.)

٦٢ ر، ف، م، شر: عن. والمثبت من ن، ق، ي، ب، شي.

٦٣ ف، شر: مختص؛ م: مختصة؛ ب – تختص. والمثبت من ر، ن، ق، ي، شي.

٦٤ لعل المصنف يقصد الكاتبي صاحب **الرسالة الشمسية**. (**شرح الشمسية** ص ٧٩–٨٠) وإن لم ينفرد الكاتبي بهذا المذهب وقد قال به قبله الخونجي في **كشف الأسرار** (ص ٦٩) والأبهري في **خلاصة الأفكار** (ص ١٥٩) (المحقق)

٦٥ ر، ب، شر – أيضا.

٦٦ ر – به.

٦٧ ي، ب: مدلول.

٦٨ ن – واضحة.

٦٩ في الشرح: الأخيرة. | أي المجاز والمشترك وما أريد به مدلوله الالتزامي. (محقق)

هذا وأمّا التعريف التنبيهي الذي هو تعريف يقصد به إحضار صورة حاصلة فداخلٌ فيهما[70] حقيقةً. وأمّا التعريف اللفظي الذي هو لفظٌ واضحٌ يقصد به تفسير مدلول اللفظ للمخاطب فيجوز فيه التّعاكس بالنّظر إليه-[71] نحو ''القَوَدُ القِصاصُ» أو بالعكس-[72] فليس بتعريف في الحقيقة، بل من قبيل التصديقي[73] في التحقيق ولذا جوّزوا فيه التعريف بالأعمّ وبالأخصّ وبَحَثَ[74] عنه أهل اللغة فلا تغفل.

[فصل في التصديقات]

والباب[75] الثالث

القضايا وأحكامها

فلنذكر ههنا أقسامها[76] المستعملة غالبًا. فالقضية مركّب تامّ خبري،[77] وهي أولاً باعتبار الحكم ثلاثة:

حمليّة إن حكم فيها بثبوت شيء لشيء أو بعدم ثبوته له، فالأولى موجبة كقولنا ''زيدٌ كاتبٌ» والثانية سالبة كقولنا ''زيدٌ ليس بكاتبٍ»، ويسمّى الجزء الأوّل منها موضوعًا والثاني محمولًا، واتّحادُ المحمول بالموضوع أو عدمُ اتحاده معه نسبةٌ تامَّةٌ خبريَّةٌ، هذا عند المتقدّمين. وأمّا عند المتأخرين فيسمّى الاتحادُ التصوّري نسبةً حكميّةً وتقييديّة وبين بين، ومُطابقةُ الاتّحاد للواقع أو عدمُ مطابقته له نسبةً تامّةً خبريّةً. والصواب هو الأوّل بشهادة الوجدان السليم.

وشرطيَّة متَّصلة إن حكم فيها باتّصال نسبة لنسبة أو بعدم اتصالها لها،[78] فالأولى أيضًا موجبة

٧٠ ن، م: فيها. | وفي الشرح: أي في الحقيقي والاسمي.

٧١ في الشرح: أي إلى المخاطب.

٧٢ ن – بالنّظر إليه نحو«القَوَدُ القِصاصُ» أو بالعكس.

٧٣ ر: التصديق. | وفي الشرح: أي المعلوم التصديقي.

٧٤ ر، ب: ويبحث.

٧٥ ق، ف، م: الباب.

٧٦ ر: أقصامها؛ ن + المشهورة.

٧٧ ر: مركبة تامة خبرية.

٧٨ ر، ب، شر – لها. والمثبت من ن، ق، ف، م، ي، شي.

كقولنا ''إن كانت الشمس طالعة فالنّهار موجود'' والثانية سالبة كقولنا ''ليس إن كانت الشمس طالعة فالليل موجود ''، ويسمّي الجزء[79] الأول منها مقدّمًا والثاني تاليًا. واتّصالُ النسبة للنسبة أو عدمُ اتّصالها لها نسبةٌ تامّةٌ خبريةٌ عند المتقدّمين، وأما عند المتأخرين فيسمي الاتصال التصوّري أيضًا نسبةً حكميّةً ومطابقةُ الاتصال للواقع أو عدمُ مطابقته له نسبةً تامّةً خبريّةً؛

وشرطيّة منفصلة إن حكم فيها بانفصال نسبة عن نسبة أو بعدم[80] انفصالها عنها،[81] فالأولى أيضًا موجبة كقولنا ''إما أن يكون العدد زوجًا وإمّا أن يكون فردًا ''، والثانية سالبة كقولنا ''ليس إما أن يكون العدد[82] زوجًا وإما أن يكون[83] منقسماً بمتساويين''، والباقي كالمتّصلة.

ثم اعلم أنّ الحمليّة باعتبار الموضوع أربعة:

شخصيّة إن كان الموضوع شخصًا معينًا كما مرّ؛

ومحصورة إن كان[84] كليًّا وكان الحكم على الأفراد وبيّنت كميّتها كلًا أو بعضًا، كقولنا ''كل إنسان حيوان'' و''لا شيء من الإنسان بحمار'' و''بعض الإنسان كاتب'' و''بعض الإنسان ليس بكاتب''، فالمحصورات أربعة ومستعملة غالبًا؛

ومُهْمَلة إن كان كليًّا وكان الحكم على الفرد ولم تبيّن الكميّة، كقولنا ''الإنسان في خُسر'' و''الإنسان ليس في خسر''، وهي في قوّة الجزئيّة إذا[85] لم تكن من مسائل العلوم وإلّا ففي قوّة الكلّيّة كقولهم ''الفاعل مرفوع'' و''المفعول منصوب'' و''المضاف اليه مجرور''، كما أنّ الشخصيّة قد تكون في قوّة الكلّيّة ولذا قالوا عكس ''زيد قائم'' ''بعض القائم زيد''؛

وطبيعيّة إن كان كليًا وكان الحكم عليه،[86] نحو ''الإنسان نوع'' و''ليس بجنس'' فلا[87] تصدق كلية ولا جزئية.

٧٩ ر – الجزء.
٨٠ ف، م، ي: عدم.
٨١ ر: منها.
٨٢ ر – العدد.
٨٣ ن – يكون.
٨٤ ر + الموضوع.
٨٥ ن، م: إن؛ ق: إذ.
٨٦ ن، م + فقط. | وفي الشرح: أي على نفس الكلي.
٨٧ شر، شي: ولا.

فالمرادُ من الموضوع ذاتُه في الثلاثة الأُوَل ووصفُه في الطبيعية عند المحقّقين، وقيل[88] المراد في الكلّ هو الوصف لكن يتعدّى الحكم في الثلاثة إلى الذات ويقصر في الطبيعية[89] على الوصف. والمراد من المحمول هو الوصف فقط عند الكل.

ثم اعلم أنّ كلّ واحدة منها باعتبار جزئيّة[90] السلبِ وعدمِها من الطرف ثِنتان: محصّلة إن لم يكن[91] جزءًا[92] من الموضوع أو المحمول أو منهما كما مرّ، ومعدولة إن كان جزءًا[93] كقولنا «اللاحي جماد'' و''الجماد لاعالم'' و''اللاحي لاعالم''، فقولنا ''زيد لاحجر'' إمّا سالبةٌ محصّلةُ المحمولِ وإمّا موجبةٌ معدولةُ المحمولِ وإمّا موجبةٌ سالبةُ المحمولِ، فتبصّر ولا تغفل.

والمتصلة باعتبار زمان الاتّصال أربعة أيضًا:[94] شخصيّة إن كان زمان الاتصال معيّنًا كقولنا ''إن جئتني الآن أكرمك'' أو ''لا أكرمك»؛ ومحصورة إن كان كليًّا وكان الحكم في الأزمان وبيّنت كميّتها كلًّا أو بعضًا كقولنا ''كلّما كانت الشمس طالعة فالنهار موجود'' و''دائمًا ليس إن كانت الشمس طالعة فالليل موجود'' و''قد يكون إن كانت الشمس طالعة فالنهار موجود'' و''قد لا يكون إن كانت الشمس طالعة فالليل موجود''؛ ومهملة إن كان كليًا وكان الحكم[95] في الزمان ولم تبيّن الكميّة كقولنا ''إذا كانت الشمس طالعة فالنهار موجود'' أو ''فالليل ليس بموجود''؛ وطبيعيّة[96] إن لم يذكر الزمان أصلًا كقولنا ''إن كانت الشمس طالعة فالنهار موجود» أو ''فالليل ليس بموجود''. ثم كلّ واحدة منها باعتبار كيفية الاتصال ثِنتان أيضًا: لزوميّة إن لزم التّالي للمقدّم كما مرّ، واتفاقيّة إن لم يلزم كقولنا ''إن كان الإنسان ناطقًا فالحمار ناهق''.

٨٨ في الشرح: القائل هو الجلال الدواني في **حاشية التهذيب**.

٨٩ ر، ي: الطبعية.

٩٠ ر: حرف. | وفي الشرح: وإنما لم يقل «جزئية أداة السلب وعدمها» لأن أداة السلب تجعل جزءًا من طرف القضية الملفوظة المجازية، والسلب من طرف القضية المعقولة الحقيقية، والمراد بيان أقسام القضية الحقيقية دون المجازية.

٩١ ر + حرف السلب.

٩٢ ق: جزء.

٩٣ ي، ب، ق: جزء.

٩٤ ر، ف + أي الحملية. | وفي الشرح: «أي كالحملية'' على أنه من الشرح لا من المتن.

٩٥ ر، ب، ي، ق، شر – الحكم. والمثبت من ف، م، شي، ن.

٩٦ ر، ي، ب: والطبعية.

والمنفصلةُ أيضًا باعتبار زمانِ الانفصالِ هذه الأربعةُ[97] بلا فرق. ثم المنفصلة[98] باعتبار أنواع الانفصال ثلاثة: حقيقيّة[99] إن وجد الانفصال أو عدمه بين عينَي المقدّم والتالي وبين نقيضَيهما[100] كما مرّ؛ ومانعة الجمع إن بين عينيهما فقط كقولنا ''إمّا أن يكون الشيء حجرًا وإما أن يكون شجرًا''؛ ومانعة الخلو[101] إن بين نقيضيهما[102] فقط كقولنا ''إمّا أن يكون الشيء لاحجرًا وإما أن يكون لاشجرًا''؛ فتبصّر.[103] ثم كلّ واحدة منها باعتبار كيفيّة الانفصال ثِنتان أيضًا: عناديّة إن كان الانفصال أو عدمه لذاتيَ[104] الطرفين كما مرّ، واتفاقيّة إن كان لاتفاقهما كذلك كقولنا ''إمّا أن يكون زيد عالمًا وإما أن يكون كاتبًا''، فتبصّر.

وأما الأحكام المشهورة[105] للقضايا فثلاثة:

الأوّل التناقض، وهو اختلاف القضيتين بالإيجاب والسلب بحيث يقتضي لذاته[106] أن تكون إحداهما صادقة والأخرى كاذبة نحو ''زيد كاتب'' و''زيد ليس بكاتب''.[107] وشرطه في التحقيق[108] اتّحاد القضيّتين المتناقضتين في النسبة التّامّة الخبريّة، وفي المشهور اتّحادهما في الوحدات الثمانية، بل العشرة وهي: الموضوع والمحمول والزمان والمكان والإضافة والشرط والفعل والقوّة والجزء والكلّ. ونقيض الموجبة الكليّة إنّما هي[109] السالبة[110] الجزئيّة وبالعكس كقولنا ''كلّ إنسان حيوان وبعض الإنسان ليس بحيوان''. ونقيض السالبة الكليّة إنّما هي الموجبة الجزئيّة وبالعكس نحو[111] ''لا شيء من الإنسان بحجر وبعض الانسان[112] حجر''.

٩٧ ر، ي، ب + أيضا. وفي ق يبدو أنه كشط «أيضا». والمثبت من ف، م، شر، شي.

٩٨ ن – زمانِ الانفصالِ هذه الأربعةُ بلا فرق. ثم المنفصلة.

٩٩ ر، ب: حقيقة.

١٠٠ ر، ي، ب: نقيضهما. والمثبت من ن، ق، ف، م، شر، شي.

١٠١ ر: الجمع.

١٠٢ ق: نقيظيهما.

١٠٣ ر، ب – فتبصرّ.

١٠٤ ر: لذاته في؛ ي، شر: لذات. والمثبت من ف، م، ب، شي، ن، ق.

١٠٥ ر، م: أحكام المشهورة؛ ف، ي: أحكام المشهور؛ ب: الأحكام المشهور. والمثبت من شر، شي، ن، ق.

١٠٦ ر – لذاته.

١٠٧ شر، شي – نحو «زيد كاتب» و»زيد ليس بكاتب».

١٠٨ ر: الحقيقة.

١٠٩ ق: هو؛ ب – هي.

١١٠ ق: سالبة.

١١١ ف، ي – نحو.

١١٢ ر – الإنسان.

والثاني[113] العكس المستوي، وهو أن يصيرّ الموضوع والمقدّم محمولاً وتاليًا وبالعكس مع بقاء الصّدق والإيجاب والسلب. فعكسُ الموجبةِ الكليّةِ والجزئيّةِ موجبةٌ جزئيةٌ كقولنا ''كلّ إنسان حيوان وبعض الإنسان حيوان وبعض الحيوان إنسان''. وعكسُ السالبةِ الكليةِ سالبةٌ كليّةٌ كقولنا ''لا شيء من الإنسان بحجر ولا شيء من الحجر بإنسان''. والسالبة الجزئية لا عكس لها لزومًا ولذا لم يعتبروا عكسها لالتزامهم الكلّية القطعيّة في قواعدهم[114] على خلاف علماء العربيّة.

والثالث عكس النّقيض، وهو أن يصيرّ نقيض أحد الطرفين في موضع الآخر وبالعكس مع بقاء الصدق والكيف عند المتقدمين.[115] وهو على خلاف العكس المستوي في الكمّ، فعكسُ نقيضِ الموجبةِ الكليّةِ موجبةٌ كليةٌ كقولنا «كل إنسان حيوان وكلّ لاحيوان لاإنسان''، وعكسُ نقيضِ السالبةِ الكليةِ والجزئيةِ سالبةٌ جزئيةٌ[116] كقولنا ''لا شيء من الإنسان بحجر وبعض الإنسان ليس بحجر وبعض لاحجر ليس بلاإنسان''. ولا عكس نقيض [117]للموجبة الجزئية لزومًا.

والباب[118] الرابع
الأقيسة بحسب الصورة

أي الأدلّة بحسب الهيئة، وهي المقصد الأقصى والمطلب الأعلى من المنطق فلا بدّ من ضبطها وإجرائها لمن أراد التحقيق والتدقيق.

والقياس قول مؤلّف من قضايا يلزمه لذاته قولٌ آخر لزومًا عقليًّا[119] أو عاديًا[120] لا إعداديًّا[121] ولا توليديًّا.[122] وهو[123] بحسب الصورة قسمان: اِقتراني إن لم يذكر عين النتيجة ولا نقيضها فيه بالفعل كقولنا ''كلّ جسم مؤلَّف، وكلّ مؤلَّف مُحدَث، فكلّ جسم محدث''؛ واستثنائي إن ذكر

١١٣ ر: الثاني.
١١٤ ن + العقلية.
١١٥ في الشرح: والمحققين، وأما عند المتأخرين فهو أن يصير نقيض الثاني أولاً وعين الأول ثانيًا مع موافقة الصدق ومخالفة الكيف.
١١٦ ر – جزئية.
١١٧ ر، م – نقيض. وفي شر «نقيض» على أنه من الشرح لا المتن. والمثبت من ف، ي، ب، شي، ن، ق.
١١٨ ق: الباب.
١١٩ في الشرح: وهو مختار الإمام الرازي... وهو الصواب.
١٢٠ في الشرح: وهو مختار الشيخ الأشعري.
١٢١ في الشرح: كما زعمه الحكماء حيث زعموا أن الذهن إذا استعد بفهم القياس فهماً تامًا تفيض النتيجة على الذهن إيجابًا من المبدأ الفياض.
١٢٢ في الشرح: كما زعمه المعتزلة.
١٢٣ لفظ «وهو» مكرر في ر.

أحدهما فيه بالفعل كقولنا ''كلما كان كلّ جسم مؤلّفًا كان[124] محدثًا، لكنّ كلّ جسم مؤلّف، فكلّ جسم محدث.»

فالمقدمةُ الأولى صغرى والثانيةُ كبرى في الاقتراني، ومقدمةٌ شرطيّةٌ[125] واستثنائيةٌ[126] في الاستثنائي، فلا تغفل.

ثم اعلم أنّ الشيء المكرّر بين مقدّمتي القياس الاقتراني[127] يسمى حدًّا أوسط، وموضوع المطلوب حدًّا أصغر، ومحموله حدًّا أكبر، وما فيه الأصغر الصغرى، وما فيه الأكبر الكبرى، وهيئة التأليف من الصغرى والكبرى شكلًا.

والأشكال باعتبار الحدّ[128] الأوسط أربعة، لأنّ الحدّ الأوسط إن كان محمولاً في الصغرى وموضوعًا في الكبرى فهو الشكل الأوّل كما مرّ، وإن كان بالعكس فهو الرابع كقولنا ''كل إنسان حيوان وكلُّ ناطقٍ إنسان فبعض الحيوان ناطق''، وإن[129] محمولاً فيهما فالثاني كقولنا ''كلّ إنسان حيوان ولا شيء من الحجر بحيوان فلا شيء من الإنسان بحجر''، وإن[130] موضوعًا فيهما فالثالث كقولنا ''كلّ إنسان حيوان وكلّ إنسان ناطق فبعض الحيوان ناطق''.

ثم لا بدّ من معرفة ثلاثة أشياء في كل[131] واحد منها:[132]

أما الشكل الأوّل فشرط إنتاجه إيجاب الصغرى وكليّة الكبرى، وضروبه المنتجة أربعة، وينتج المطالب الأربعة، الأول: جك جك فجك،[133] والثاني: جك سك فسك،[134] والثالث: جز جك فجز،[135] والرابع: جز سك فسز.[136]

١٢٤ ف، م + كل جسم.

١٢٥ في الشرح: أي والأولى مقدمة شرطية.

١٢٦ في الشرح: أي والثانية استثنائية.

١٢٧ شر، شي – الاقتراني.

١٢٨ ق: حد.

١٢٩ ر، ي، ب + كان.

١٣٠ ر، ي، ب + كان.

١٣١ ر – كل.

١٣٢ في الشرح: شرط انتاجه، وضروب نتيجته، وأي مطلوب ينتج.

١٣٣ في الشرح: أي موجبة كلية صغرى وموجبة كلية كبرى فموجبة كلية نتيجة.

١٣٤ في الشرح: أي موجبة كلية صغرى وسالبة كلية كبرى فسالبة كلية نتيجة.

١٣٥ في الشرح: أي موجبة جزئية صغرى وموجبة كلية كبرى فموجبة جزئية نتيجة.

١٣٦ في الشرح: أي موجبة جزئية صغرى وسالبة كلية كبرى فسالبة جزئية نتيجة.

وأمّا[137] الشكل الثاني فشرط إنتاجه اختلاف المقدمتين بالإيجاب والسلب[138] وكليّة الكبرى، وضروبه المنتجة أربعة أيضًا، وينتج السالبتين، الأوّل: جك سك فسك، والثاني: سك جك فسك، والثالث: جز سك فسز، والرابع: سز جك فسز، ويردّ الضرب الأوّل والثالث إلى الشكل الأوّل بعكس الكبرى، والثاني بعكس الصغرى ثم الترتيب ثم النتيجة.

وأمّا الشكل الثالث فشرط إنتاجه إيجاب الصغرى وكلية إحداهما، وضروبه المنتجة ستّة، وينتج الجزئيتين، الأوّل: جك جك فجز، والثاني: جك سك فسز، والثالث: جز جك فجز، والرابع: جز سك فسز، والخامس: جك جز فجز، والسادس: جك سز فسز، وتردّ الأربعة الأُوَل[139] إلى الشكل الأوّل بعكس الصغرى، والخامس بعكس الكبرى ثم الترتيب ثم النتيجة.

وأما الشكل الرابع فشرط إنتاجه أحد الأمرين: إيجاب المقدّمتين مع كليّة الصغرى أو اختلافهما[140] مع كليّة إحداهما، وضروبه المنتجة خمسة[141] عند المحقّقين، وينتج الجزئيتين إلا الضرب الثالث فإنه[142] ينتج كلية، الأول: جك جك فجز، والثاني: جك جز فجز، والثالث: سك جك فسك، والرابع: جك سك فسز،[143] والخامس: جز سك فسز، وتردّ[144] الثلاثة الأُوَل إلى الشكل الأول بعكس الترتيب ثم النتيجة، والرابع والخامس بعكس المقدمتين.

ثم الاقتراني حملي إن تركب من حمليتين، وشرطي إن تركّب من شرطيّتين أو من حمليّة وشرطيّة ونتيجته شرطيّة دائمًا إلّا القياس المقسّم وهو ما أُلّف من منفصلة وحمليّة[145] بعدد أجزاء الانفصال وكان[146] نتائج التأليفات بين الأجزاء والحمليّات متّحدةً كقولنا ''كلّ ج إما ب وإمّا د وإمّا هـ،

١٣٧ ر، ب: أما.

١٣٨ ر: أو السلب.

١٣٩ ر – الأول.

١٤٠ ب: اختلاف فهما؛ ي: اختلافيهما.

١٤١ هذا سهو من المصنف فإن شرط الإنتاج الذي ذكره يقتضي أن الضروب المنتجة ثمانية، ومَن يقول إن الضروب المنتجة خمسة في الشكل الرابع كالسنوسي في المختصر والأخضري في **السلم** يشترط أن لا يجتمع الخسّتان –أي السلب والجزئية– في القياس إلا إذا كانت الصغرى موجبة جزئية وحينئذ تكون الكبرى سالبة كلية. (المحقق)

١٤٢ ر: خاصة؛ ف: لأنه. والمثبت من م، ي، ب، شر، شي، ن، ق.

١٤٣ ر: فسك.

١٤٤ ر: فيرد؛ ب: وبه و(كذا)

١٤٥ ن: وحمليات.

١٤٦ كذا في جميع النسخ.

وكلّ ب ط وكلّ د ط وكلّ هـ ط، فكلّ ج ط"[147] فإنّ نتيجته حمليّة دائماً. وينعقد فيه[148] الأشكال الأربعة أيضًا[149] لأنّ الجزء المشترك[150] كالحدّ الأوسط بينهما، وفيه طول لا يليق بهذا المُختصر فتبصّر والله الموفّق.

وأما القياس الاستثنائي فشرط إنتاجه إيجاب[151] الشرطيّة، وكون[152] المتصلة لزوميّة والمنفصلة عناديّة، وكلّيّتهما أو اتحاد وقتهما. وضروبه المنتجة عشرة، وينتج عشرة أشياء، لأنّ المقدّمة الشرطيّة إن كانت متّصلة لزوميّة فاستثناء عين المقدّم ينتج عينَ التّالي، واستثناء نقيض[153] التّالي ينتج نقيضَ المقدّم، وإن منفصلة حقيقيّة فاستثناء عين كلٍّ ينتج نقيضَ الآخر وبالعكس، وإن مانعة الجمع فاستثناء عين كلّ ينتج نقيضَ الآخر فقط، وإن مانعة الخلو فاستثناء نقيض كلّ ينتج عينَ الآخر فقط.

ثم الاستثنائي متّصلي إن المقدمة الشرطيّة متّصلة، ومنفصلي إن منفصلة.

والمتّصلي المستثنى فيه النقيض[154] مع بيان الملازمة أو[155] بطلان[156] اللازم[157] يُخصّ باسم القياس الخلفي، ومرجعه إلى استثنائي واقتراني[158] أو إلى[159] استثنائيين. مثال الأوّل أن يُقال: لو لم يكن المطلوب حقًّا لكان محالٌ واقعًا، لكن وقوع المحال باطل، فعدم كون المطلوب حقاً باطل فالمطلوب[160] حق، أمّا[161] الملازمة فلأنّه لو لم يكن المطلوب[162] حقًّا لكان نقيضُه حقًّا ولو كان

١٤٧ ر، ب – كلّ ج إما ب وإمّا د وإمّا هـ، وكلّ ب ط وكلّ د ط وكلّ هـ ط، فكلّ ج ط.

١٤٨ في الشرح: أي في الاقتراني الشرطي.

١٤٩ ر + أي الحملية.

١٥٠ في ر شطب «الجزء المشترك» وزيد «المتكرر بين المقدمتين» وهكذا ورد المتن في شر، وفي شي «المشترك بين المقدمتين»، والمثبت من ف، م، ي، ب، ن، ق.

١٥١ ن + المقدمة.

١٥٢ ر: ولكن.

١٥٣ ن: عين.

١٥٤ في الشرح: أي نقيض التالي.

١٥٥ ن، م – الملازمة أو.

١٥٦ ن، م: بطلانه.

١٥٧ ن، م – اللازم.

١٥٨ م: اقتراني واستثنائي؛ ي: الاقتراني واستثنائي.

١٥٩ ن – إلى.

١٦٠ ر، ق، ف، ي، ب: والمطلوب. والمثبت من ن، م، شر، شي.

١٦١ ر: واما.

١٦٢ ر – المطلوب.

نقيضه حقًّا لكان محال واقعًا، وأمّا بطلان اللازم فبديهي. ومثال الثاني أن يقال: لو لم يكن المطلوب حقًّا لكان نقيضه حقًا، لكن كون نقيضه حقًّا باطل، أمّا الملازمة فبديهيّة، [163] وأمّا بطلان اللاّزم فلأنّه لو كان نقيضه حقًّا لكان محال واقعًا، لكن وقوع المحال باطل، والملازمة وبطلان اللازم كلاهما بديهيّان. وكثيرًا ما[164] يطلق ''الخلفي''[165] عليه بدون البيان فلا تغفل. ومقابله المستقيم.[166]

ثم القياس مطلقاً إن تركّب من مقدّمات ثلاثة فصاعدًا يسمّى قياسًا مركبًا،[167] فإن صرِّحَ بنتيجة[168] المقدمتين وضُمّ ثالثُهُ إلى النتيجة وهكذا إلى أن يحصل المطلوب فموصولُ النتائج، وإلاّ فمفصولها.[169] هذا كله بحسب الصورة.

وأما القياس بحسب المادة

فخمسة يُقال[170] لها خمسة أبواب:

الأوّل البرهان:[171]

وهو قياس مركّب من مقدمات يقينيّة لإنتاج اليقين، وهو قسمان: لِّمي إن استدلّ بالمؤثر على[172] الأثر، وإنّي إن استدلّ بالعكس.

واليقين اعتقاد جازم مطابق ثابت. واليقينيات سبعة:

أوّليّات إن حكم العقل بها بمجرّد تصوّر طرفيها، كقولنا ''الكل أعظم من الجزء''؛

١٦٣ ر، ف، ب: فبديهي. والمثبت من م، ي، شر، شي، ن.

١٦٤ ي، ب: وكثير ما.

١٦٥ ر، ب: الخلف.

١٦٦ ر – ومقابله المستقيم؛ ف، ب: ومقابل المستقيم، والمثبت من م، ي، شر، شي، ن.

١٦٧ ر: مركب.

١٦٨ ر، ب، م، شر: نتيجة. والمثبت من ف، ي، شي، ن، ق.

١٦٩ ر: مفصول النتائج؛ ب: فمفصول لها.

١٧٠ ق، ف، م: ويقال.

١٧١ الباب الخامس.

١٧٢ ر: من المؤثر إلى.

ومشاهدات إن حكم العقل بها بمجرّد مشاهدة ظاهريّة أو باطنيّة، كقولنا ''الشمس مشرقة والنّار محرقة ولنا جوع وعطش»؛

ومجرّبات إن حكم العقل بها بمجرّد التجربة، كقولنا ''السيف الصارم يقطع ''؛

ومتواترات إن حكم العقل بها بمجرّد التواتر، كقولنا ''محمد عليه السلام إدّعى النّبوّة وأظهر المعجزة''؛[173]

وحدسيات – بالفتح – إن حكم العقل بها[174] بمجرّد حدس النّفس وشدّة سرعتها من المبادئ إلى المطالب، كقول[175] الأعرابي ''البعرة تدلّ على البعير[176] وأثر الأقدام[177] على المسير، أفسماء ذات بروج وأرض ذات مروج لا تدلّان على اللطيف الخبير؟»؛

وقضايا فطرية القياس – ويقال لها قضايا قياساتها معها – إن حكم العقل بها[178] بمجرّد اِطلاعه على وسط فيها بحيث لا يغيب عنه بأدنى التفات إليه، كقولنا «الأربعة زوج'' أي لأنه منقسم بمتساويين.

وهذه الستة بديهيات لا تحتاج إلى نظر وفكر وأصول اليقينيات، وسابعها نظريّات كثيرة منتهية إلى واحدة منها ومعلومة بها.

وأما غير اليقينيّات فسبعة أيضًا:

مظنونات أي[179] عند[180] المدّعي كغالب مسائل النحو والصرف؛

ومقبولات أي ممّن يُعتقد راجحًا أنّه لا يكذب كغالب مسائل الفقه؛

ومشهورات أي بين الناس كبعض مسائلها؛ [181]

١٧٣ ق، ف، ي + على يده.
١٧٤ ر، شر – بها.
١٧٥ ف، ي، ب: كقولنا.
١٧٦ ي: البعيرة؛ ب: البصير.
١٧٧ ق، ف، ي، شي + تدل.
١٧٨ ر – بها.
١٧٩ ر، ف، ب، شر – أي. والمثبت من ق، م، ي، شي، ن.
١٨٠ ق – عند.
١٨١ ر: مسائله؛ ب: مسائل؛ ف: من يليها (كذا). | وفي الشرح: أي كبعض مسائل هذه العلوم.

ومسلّمات[182] أي عند الخصم أو عند أهل صناعة[183] كغالب مسائلها أيضًا؛

ومخيّلات أي مؤثّرات تأثيرًا عجيبًا من قبض أو بسط كغالب نصائح الوعاظين، مثل ''الدنيا جيفة وطالبها كلاب''؛

ووهميّات كاذبة أو عقليّات كاذبة شبيهة كلّ منها بالأوّليّات أو بالمشهورات كقضايا الملحدين الوجوديين[184] حيث يقولون ''كل ما في الكون وَهْم أو خيال أو عكوس في المرايا أو ظلال'' ويقولون أيضًا ''لا موجود إلّا الله بل كلّ شيء پيرم[185] هو''[186] إلى[187] غير ذلك من الكفريّات القبيحة[188] والإلحادات الشنيعة.

ثمّ اعلم أنّ الاعتبار في الخمسة الأُوَل إلى أوصافها الخمسة[189] فلا مانع من أن تكون[190] واحدةً من اليقينيّات في نفس الأمر أو[191] كاذبةً،[192] فلا تغفل.

والثاني الخطابة:[193]

وتسمّي أمارة وهو[194] قياس مركّب من مقدّمات ظنّيّة أو مقبولة لإنتاج الظن.

والثالث الجدل:[195]

١٨٢ ر، ي، ب: أو مسلمات. والمثبت من ن، م، ق، شي، شر.
١٨٣ ق: الصناعة.
١٨٤ في الشرح: أي القائلين بوحدة الوجود.
١٨٥ بالتركية. (شرح) وهو بمعنى «شيخي» فيكون المعنى: كل شيء – يا شيخي – هو. (المحقق)
١٨٦ ر: پيريم هو؛م: پريم هو؛ ق: پرم هو؛ ب: برم هو؛ ي: پِرِمِهوا (كذا)؛ ن: هو؛ وفي ف غير واضحة. والمثبت من شر، شي.
١٨٧ ر، ف، ب: وإلى. والمثبت من ن، م، ي، ق، شي، شر.
١٨٨ ر – القبيحة.
١٨٩ في الشرح: وهي المظنونية والمقبولية والمشهورية والمسلمية والمخيلية.
١٩٠ في الشرح: كلُّ واحدةٍ منها.
١٩١ ر، ب – أو؛ ي: ان.
١٩٢ شر، شي + فيها.
١٩٣ الباب السادس.
١٩٤ م، شر، شي: وهي. والمثبت من ن، ر، ق، ب، ي، ف.
١٩٥ الباب السابع.

وهو قياس مركّب من مقدّمات مشهورة أو مسلّمة لإقناع الخصم أو إلزامه.

والرابع الشعر:[196]
وهو قياس مركّب من مقدمات مخيّلة لانفعال النفس قبضًا أو بسطًا.

والخامس المغالطة:[197]
وهو[198] قياس فاسد الصورة لانتفاء شرائط الإنتاج أو فاسد المادة لكونها مركبّات من الوهميّات الكاذبة أو العقليّات الكاذبة.[199]

وقد أتممت تأليف الكتاب في بلدة قبريس بعد العشاء بثلاث ساعات نجوميّة كلّ ساعة منها خمسة عشر درجة، والله وليّ التوفيق والإعانة،[200] سنة ألف ومائة واثنين وستّين.[201]

١٩٦ الباب الثامن.

١٩٧ الباب التاسع.

١٩٨ م، شر، شي: وهي. والمثبت من ن، ر، ق، ب، ي، ف.

١٩٩ ي، م، شي، ن + والله اعلم؛ ر، ف + والله اعلم بالصواب. والزيادة ليست في ق، ب. وفي شر «والله أعلم» على أنه من الشرح لا المتن.

٢٠٠ ”وقد أتممت ... والإعانة“ كذا في شر، شي. وفي ن: ”وقد اتممت تأليف هذه الرسالة بعد العشاء بثلاث ساعات والله ولي التوفيق والتحقيق والإعانة» وفي الهامش «في جمادي الأولى سنة ١١٦٣». وفي ر: «وقد اتممت تأليفها في بلدة قبريس بعد العشاء في مدة بثلاث ساعات نجومية كل ساعة منها خمسة عشر درجة وانه ولي التوفيق والاعانة». وفي ي: «وقد تمت (كذا) تأليف الكتاب بعد العصر وفي الثفيق (كذا) والتحقيق والاعانة سنة ١١٦٦». وفي ف: «قد تمت الكتاب (كذا) بعون الله الملك الوهاب اللمّ يسر مذاكرة جميع العلوم وجميع المجهول والمعلوم تمّ في يوم الثلثة (كذا) في شهر شوال سنة ١١٧٧». وفي ق: «تم تم تم سنة ١١٦٦». وفي ب: «تمت الكتاب».

٢٠١ كذا في نسخة ر فقط، وبعدها: «واليه المرجع والمآب قد تمت (وصحّحت الى «تم») الكتاب بعون الوهاب في شهر رجب في سنة خمس وستين ومائة والف“.